

ЗАВОД ЗА ПРОУЧАВАЊЕ
КУЛТУРНОГ РАЗВИТКА
РЕПУБЛИКА СРБИЈА

СТАКЛО – МАТЕРИЈАЛ У КОМЕ СЕ РЕФЛЕКТУЈЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈА

ИСТРАЖИВАЊЕ О УМЕТНИЧКОЈ, ЗАНАТСКОЈ И ИНДУСТРИЈСКОЈ ОБРАДИ
СТАКЛА И ЊЕГОВОЈ ПРЕЗЕНТАЦИЈИ У СРБИЈИ ОД 19. ВЕКА ДО ДАНАС

Богдана Опачић
Драгана Мартиновић
Дејан Загорац

Београд, 2024. година

Садржај:

Увод.....	1
<i>Стакло као материјал</i>	1
Производња стакла у Републици Србији – историјат	3
О Међународној години стакла	10
Методологија истраживања.....	12
Правни оквир – стакларско наслеђе и уметничко стваралаштво	14
Механизми подршке стакларском наслеђу и стакларским уметничким радионицама	21
Наслеђе стакла у музејским установама – анализа стања	28
Наслеђа од стакла у музејским установама – програми	41
Наслеђе од стакла у музејским установама – ставови и приоритети.....	45
Савремене уметничке и занатске радионице	50
Осврт на екологију и рециклажу стакла	64
Проблеми и препоруке.....	66
Литература.....	71
Правни документи	74
Списак скраћеница	76

Увод

Стакло као материјал

Стакло је јединствени материјал који носи могућност разнобојности, феномен боје, уз пропустљивост светла која се разликује од доба дана, што све мења слику постојећег објекта од стакла¹. Чини се да не постоји материјал који човечанство дуже и свеобухватније примењује у својим привредним, социјалним и уметничким активностима. Настало је много пре људи, а верује се да ће остати и после нашег битисања на планети, управо због својих јединствених својстава, које укључују његову разноврсну и релативно лаку обраду, велику трајност и могућност прилагођавања за различите прилике. Производња стакла се заснива на природним и вештачким сировинама одређеног хемијског састава и гранулације (Марковић 2023: 17), а чине га у највећем проценту силицијум-диоксид, кварцни песак, кречњак. С обзиром на то да је његова структура таква да на њему може на много начина да се интервенише, погодно је у производњи различитих облика и предмета (може се савијати, гњечити, пресовати, топити, бојити, а охлађено и брусити, уметнички обрађивати, осликавати, позлаћивати). Док је набавка стакла ограничена, као и његова тржишна моћ, још увек није пронађен неки материјал који би могао да га замени јер су сви углавном краткотрајни и крти, и временом мењају боју (плексиглас, клирит, лексан ...).

Процењује се да је први пут стакло произведено као резултат намерне активности човека око 3.500 година пре н. е. Археолози су најстарије предмете од стакла налазили у Месопотамији, одакле је трговином доспело у друге земље античког периода, док су у Египту пронађени први употребни производи од правог стакла (украсни предмети, посуде и бочице за мирисе) (Марковић, цит. према Цермановић Кузмановић 2023: 17). Први писани „рецепт“ за производњу стакла, за који се данас зна, потиче од Асираца, из 7. века пре н. е., и може се рећи да се састојци, као и поступак његовог добијања нису променили ни до данас. С обзиром на то да је производња стакла доживела процват током староримског периода, неки теоретичари сматрају да се баш тај период од 8. века пре н. е. до 5. века н. е. може назвати „добом стакла“. Такође, у Римском царству су почеле да се користе и луле за дување, чији се дизајн није много изменио до данашњих дана. Дувањем стакла кроз лулу омогућено је да се од њега праве фини предмети техником резаног стакла, гравирањем, аплицирањем позлаћених нити и сл., као и предмети погодни за употребу у домаћинству (Левић 2015: 14–15).

У средњем веку почиње да се примењује бојено стакло, а период од средине 12. до 15. века сматра се врхунцем израде и примене витража (Бугарски, цит. према Гајић Лонџар 2023: 24), мањих спојених и бојених делова (природне боје са златним, сребрним или бакарним примесима) на отворима готичких катедрала. Ускоро, усавршава се технологија и обрада стакла, па се производе веће равне стаклене површине, по чему се нарочито Француска истицала. Тако стакло шири своју употребу и на световне објекте појављујући се у виду прозора на кућама богатих људи, крчмама и другим јавним здањима (Левић 2015: 17). Од средине 14. века, револуционарни напредак остварен је када су у Енглеској, ради постизања високих температура потребних за производњу стакла, почели да користе угљ, док су пећи биле конструисане тако да се добије већа енергетска ефикасност.

¹ Из разговора вођеног са проф. Десимиром Денићем.

Треба рећи да је технологију израде стакла усавршила Млетачка Република, а са повећањем његове друштвене и привредне снаге, расте и потреба за овим материјалом. Стакло постаје главни извозни производ и, поред трговине, био је темељ финансијске и културне превласти Венеције у средњем веку која преузима монопол у његовој производњи и уметничкој обради све до 17. века. Наиме, захваљујући крсташким ратовима, дошло је до размене између мајстора са Леванта и Венеције, а посебно је био значајан долазак византијских мајстора на острво Мурано близу Венеције, које је од 13. века до данас остало симбол за квалитетно и уникатно ручно рађено стакло. На Мурану се производило кристално, емајлирано стакло, стакло са златним нитима, вишебојно, млечно стакло, па и стакло које је подсећало на драго камење (Левић 2015: 18).

Са отварањем радионица и мануфактура у Немачкој, Енглеској и Чешкој, до краја 18. века, са једне стране усавршава се производња стакла, а са друге стране развијају се различите технике украшавања и сликања на стаклу (Бугарски, цит. према Гајић Лонџар 2023: 25). У 19. и 20. веку, са индустријском револуцијом, дошло је до већег замаха у иновацијама у сваком погледу, до масовне производње, а самим тим и до веће доступности овог материјала. С тим у вези, важно је поменути Кристалну палату у Лондону, направљену 1851. године у стилу викторијанске архитектуре за прву велику међународну изложбу технолошких и других достигнућа. У доба сецесије, крајем 19. века, као и у 20. веку, стакло је било омиљени материјал и привлачило је многе уметнике и занатлије да се у њему усавршавају (Ковачев-Ninkov 2013). Поред машинске израде, стакло може да се обликује и ручно. Стварају се украси од стакла различитог облика, а уметници се поигравају формом и бојама, материјалом и техником. Стакло се од тада па до данас веома много примењује и у архитектури, а његови потенцијали ће тек бити откривени (Левић 2015: 19–21).

Равно стакло је најраширенији облик савремене производње и највише се користи у грађевинарству и индустрији за прозоре. У 20. веку је, проналаском фурко и питсбург пећи, иновирана технологија израде равног стакла².

Стакло се углавном обликује док је топло, а различитим технолошким поступцима, као што су: сечење, брушење, полирање, гравирање, ецовање и пескарење – добијају се и различите форме. Наиме, пошто настаје на високој температури, односно загревањем и топљењем у стакларској пећи, као и брзим хлађењем, добија се аморфна маса која се може даље обликовати, а такође могу јој се додавати и бојене примесе (метални оксиди)³ и метални делови.

Стакло може да се обрађује и пресовањем, ливењем, као и дувањем помоћу стакладувачке луле (ручно – стаклодувач, или машински – аутоматска производња), процесом проширивања стаклене масе упумпавањем ваздуха или топљењем сировина у стакларским пећима са лонцем и резервоаром. Оно се потом хлади, како би вездушни мехури изашли на површину, а затим се ставља у калуп, где добија свој коначни облик. Производи од дуваног стакла обрађују се процесима резања, гравирања, брушења, бојења, ецовања, матирања. Што се тиче украшавања стакла, све зависи од креативности уметника, дизајнера, а циљ је достизање естетске вредности, тако да има примену у покућству, ентеријеру, али и као зидна слика, односно монументална уметност (Левић 2022: 27–29).

² Видети: <https://www.prozorivrata.com/staklo-iii-deo-nezamenljiv-materijal-u-svakodnevnom-zivotu/> (приступљено 25.12.2023).

³ Видети: <https://staklozoric.com/staklo/> (приступљено 25.12.2023).

Производња стакла у Републици Србији – историјат

На територији Републике Србије, предмети од стакла су се користили још од праисторије, па су на многим античким археолошким налазиштима пронађене стаклене перлице (накит) и уломци стаклених посуда. Ова традиција се наставља и у средњем веку, с тим што се стакло тада употребљавало и за украшавање појединих сакралних објеката.

Након потписивања Хатишерифа 1829. године и успостављања аутономије Кнежевине Србије, започиње развој и модернизација живота у Србији, па се стакло све више употребљава за израду прозора на градским кућама и покућства (по угледу на европски начин живота). Међутим, иако је Србија била богата сировинама за производњу стакла (камен, песак, дрво и вода), стакло се увозило⁴.

Производња стакла на тлу Србије почиње 1846. године, када је министар Аврам Петронијевић,

Слика 1: Чаша, 1882–1890, Нацко Јанковић и компанија, Документација Завичајни музеј Јагодина, Збирка предмета од стакла, инв.бр. 3

уз сагласност кнеза Александра Карађорђевића, основао „Стаклару Аврамовац“ у Јагодина. Фабрика је своју производњу базирала на равном прозорском стаклу, иако се према сачуваним изворима закључује да је могла да производи и употребно стакло (Црвенковић 2022: 23). Радила је до изненадне смрти Аврама Петронијевића 1852. године⁵. Данас се у Завичајном музеју у Јагодина не налазе предмети који су израђени у стаклари Аврама Петронијевића. Нову фабрику стакла отворио је Јулије Бозитовац (Србин из Пеште), али је она кратко пословала (Црвенковић 2022: 25). У Јагодина се, 1882. године, појављује фабрика стакла под именом новог власника Атанасија (Нацка) Јанковића, локалног трговца, и производила је употребно стакло. Од 1882. до 1896. године пословала је под именом „Нацко Јанковић и компанија“, а од 1896. до затварања, 1907. године – „Нацко Јанковић и син“. Производила је различите посуде за пиће и храну (настале дувањем и пресовањем), медицинско стакло, а по поруџбини и луксузније предмете (Слика 1). Предмети су декорисани осликовањем, у разним техникама, позлатом и шлифовањем

(Црвенковић 2022: 25–27)⁶. Велики број предмета из стакларе Нацка Јанковића данас се чува у Завичајном музеју у Јагодина, као и у другим музејима у Републици Србији, а налази се и у власништву потомака некадашњих радника стакларе.

⁴ Видети: <https://jagodina.museum/avramovac/> (приступљено 20.01.2024).

⁵ Видети: <https://jagodina.museum/avramovac/> (приступљено 20.01.2024).

⁶ Производи су добили бронзану медаљу (почасну медаљу) на Светској изложби у Паризу 1889. године и похвалу првог реда на изложби у Крушевцу 1891. године.

Након затварања Фабрике стакла у Јагодини 1907. године, група београдских трговаца отворила је параћинску стаклару – Српску фабрику стакла. Из бивше фабрике стакла у Јагодини је донет део алата, док је изврстан број радника пресељен у Параћин (Левић, 2015: 63). Током 1911. године, изграђена је и електрана на Црници за производњу струје⁷. Фабрика

Слика 2а: Део сервиса за ликер, дизајн Веселко Зорић, Српска фабрика стакла, Документација МПУ, 4132

је прекинула производњу током Првог светског рата⁸, а поново је покренута 1922. године⁹ (Црвенковић 2022: 29). Након Другог светског рата, Фабрика је национализована. У наредним годинама, повећаван је њен асортиман те отпочиње и израду уметнички обликованог стакла (Слика 2а, Слика 2б), а први дизајнери се запошљавају 70-их година 20. века¹⁰. Период 80-их година прошлог века сматра се најпродуктивнијим у историји Фабрике. Фабрика стакла у Параћину извозила је своје производе у многе државе, што је утицало и на економски развој параћинског краја, али и читаве Србије¹¹. У годинама распада

Слика 2б: Ваза, дизајн Александар Портној, Српска фабрика стакла, Документација МПУ, 7732

СФРЈ и санкција, Фабрика је смањивала производњу и угасила велики број пећи¹². Крајем 2022. године, власник Српске фабрике стакла је постала „Стектларна Храстник“, која је део међународне стакларске групе *Vaider group*. У Параћину се данас машински производи стакло¹³. Фабрика је у Југославији, али и у Европи била позната највише по иберфанг кристал стаклу¹⁴, које се у Параћину производило у шест боја и украшавало брушењем (Аксић, Пешић 2022: 301). Предмети из некадашње Српске фабрике

⁷ Вишак струје испоручен је за осветљавање Параћина и рад првог биоскопа.

⁸ Пре Првог светског рата, у Костолцу је радила фабрика стакла за прозоре која је обновила рад 1921. године. У истом периоду, постојале су моторне радионице у Нишу за израду огледала и шлифованог стакла у Београду. Видети: Савић, М. 1922. *Наша индустрија и занати – њине основице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност II део*. Земаљска штампарија. Сарајево: 276–278.

⁹ Према подацима из 1920. године, у Београду је радила Прва српско-чешка фабрика огледала и радња за обрађивање стакла која је пренета из Чешке, а у Новом Саду фабрика „Алба“ за производњу огледала и глачање стакла. Видети: Савић, М. 1922. *Наша индустрија и занати – њине основице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност II део*. Земаљска штампарија. Сарајево: 278–279.

¹⁰ Неки од дизајнера који су радили у Параћину и чији су радови били награђивани су: Александар Портној, Србобран Килибарда, Емилија Мародић и др. Видети: <https://creativeglassserbia.com/srpska-fabrika-stakla-1946-2013/> (приступљено 23.01.2024).

¹¹ У овом периоду, дизајнирани предмети добијали су многобројне награде. Тако је за дизајн боце за јестиво уље Александар Портној добио награду „Оскар за амбалажу“. Што се тиче уметнички обликованог стакла, Параћин је у светским круговима био познат и по одржавању Међународног симпозијума савременог обликованог стакла, где су се од 1978. године уметници састајали и размењивали идеје. Током ових година, Фабрика је производила боце за „Пепси“, за хотел „Славија“, „Метропол“, „Интерконтинентал“, Галерију „Себастијан“, за „Кока-колу“ и др. Видети: <https://creativeglassserbia.com/srpska-fabrika-stakla-1946-2013/> (приступљено 23.01.2024).

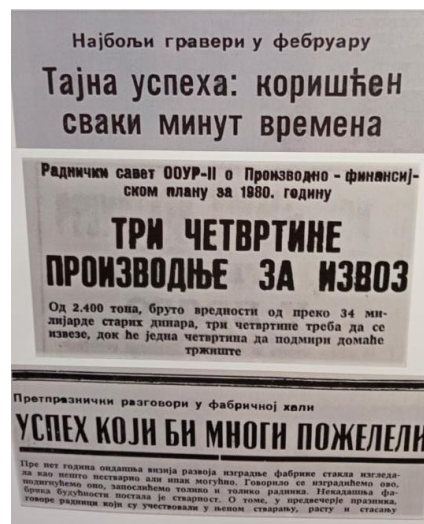
¹² Видети: <https://sfsparacin.com/o-nama/> (приступљено 21.01.2024).

¹³ Видети: <https://www.srbija.gov.rs/vest/668578/global-glass-preuzeo-srpsku-fabriku-stakla-u-paracinu.php>, <https://sfsparacin.com/rukovodstvo-srpske-fabrike-stakla-sfs-i-vaider-grupe-predstavilo-je-kljucne-razvojne-tacke-modernizacije-proizvodnje/>, <https://sfsparacin.com/o-nama/> (приступљено 21.01.2024).

¹⁴ Најфинији оловни кристал који се састојао из два слоја различитих боја.

стакла у Параћину чувају се у збиркама многих музеја у Србији, међу којима се издваја Завичајни музеј у Параћину, потом у приватним колекцијама, а налазе се и у власништву некадашњих радника и њихових потомака, али и у власништву других грађана Србије. Општина Параћин, од 2021. године, уз подршку Министарства културе, ради на изградњи и оснивању Музеја стакларства у Параћину.

Предузетници из Зајечара су, 1923. године, одлучили да искористе повољан географски положај и близину рудника кварцног песка изузетног квалитета у Рготини. Тако оснивају фабрику равног и шупљег стакла у Зајечару која је пак затворена 1930. године¹⁵. Након Другог светског рата, у циљу развоја Зајечара, разматрано је да се искористе локални капацитети и оснује производња која би се бавила прерадом кварцног песка. Седамдесетих година, ангажован је нови стручни кадар и комплетно промењен асортиман, што је утростручило вредност производње, док су предмети од стакла продавани унапред. Донета је одлука о отпочињању производње кристала¹⁶ и успостављен је пословни контакт са најпознатијим западнонемачким произвођачем пресованог кристала о куповини техничког и технолошког знања за производњу оловног кристала. Фабрика је свечано отворена током 1974. године. „Први производи наишли су на изузетан пријем код домаћих купаца због западноевропског дизајна, високог квалитета и врло приступачних цена“¹⁷ (Слика 3). Током њеног успешног рада,

Слика 3: Исецци из часописа „Кристал“. Документација СКВЕР-а. Фото: Д. Мартиновић

Слика 4: Фабрика „Кристал“ данас. Фото: Д. Мартиновић

у Фабрици је постојао богат друштвено-културни живот радника¹⁸. Почетком 90-их година, уследила је приватизација. Покушај поновног отварања Фабрике био је 2001/02, да би данас од ње остале зидине и димњак, који као симбол Фабрике подсећа на постојање некадашње индустрије (Слика 4). Са жељом да предмети из зајечарске фабрике буду сачувани од заборавља и доступни свима, а с обзиром на незаинтересованост јавних

установа културе, чланови удружења грађана „СКВЕР – Центар за савремену културу“ из

¹⁵ Видети: <https://www.skvermagazin.com/fabrika-stakla-1923-1930/> (приступљено 22.01.2024).

¹⁶ „Кристално стакло добило је име захваљујући својој особини да прелама светлост која пада на њега, разлаже га и одбија, исто као што сунчева светлост ствара дугу, када пробија кроз сићушне капи кише. Кристално стакло или кристал добило је име и зато што по својим особинама преламања светлости подсећа на горске кристале, природне минерале, на које је наш предак наишао и дивио им се, пре но што је могао да помоћу стакла имитира природу“. Видети: <https://www.skvermagazin.com/kristal-kao-glavna-orijentacija-1971-1975/> (приступљено 22.01.2024).

¹⁷ Видети: <https://www.skvermagazin.com/kristal-kao-glavna-orijentacija-1971-1975/> (приступљено 22.01.2024).

¹⁸ Излазио је лист „Стакло – Зајечар“, преименован у „Кристал“, постојала је разгласна станица „Студио Кристал“, одржаване су спортске активности, а отворена је и посебна школа за обуку радника у стакларској индустрији. Треба рећи да је, у периоду од 1980–1986. године, Фабрика била главни спонзор ФК „Црвена звезда“. Видети: <https://www.skvermagazin.com/kristalno-jasno-o-projektu/> (приступљено 22.01.2024).

Зајечара су, у оквиру пројекта „Кристално јасно“¹⁹, креирали архиву и збирку највећег југословенског произвођача (индустрије) кристала, сакупили и дигитализовали фото негативе, пронађене у рушевинама бивше фабрике, на којима је представљена читава историја фабрике (фотографије и чланци из новина). Данас се предмети од стакла произведени у фабрици кристала у Зајечару чувају у музејима, али првенствено у домаћинствима, како некадашњих потомака радника Фабрике тако и грађана који су пре више од четрдесет година куповали за личне потребе производе из ове фабрике.

Након затварања фабрике равног и шупљег стакла у Зајечару, фирме из Француске, Чехословачке и Белгије су, 1930.

Слика 5: Оснивачи Фабрике у Панчеву. Документација НМ Панчево

године, основале „Прву механичку фабрику стакла за прозоре у Панчеву а.д.“ (Слика 5). Опрема и машине за потребе Фабрике довезени су из Зајечара,²⁰ а производња стакла почиње две године касније. Након Другог светског рата, Фабрика је национализована. У Фабрици се обављало и школовање будућих радника²¹. Почетком 1960. године,

стаклара је добила нов назив – Индустрија стакла Панчево (Hronika radničkog samoupravljanja 1950–1965. Industrija stakla Pančevo 1965: 8).

Менаџмент Фабрике је водио рачуна и о друштвеном животу и економском развоју својих радника²² (Слика 6). Рат на простору СФРЈ и санкције довеле су панчевачку фабрику стакла у неповољан положај јер су тржишта у земљи и иностранству била изгубљена. Фабрика је радила смањеним капацитетом до 2015. године, када је отишла у стечај²³. Предмети произведени у стаклари у Панчеву данас се чувају у малом броју музеја у Републици Србији, тако да се ни Народни музеј Панчево не може похвалити тим да у својим збиркама има производе из ове фабрике.

Слика 6: Изложбени салон ИС Панчево. Документација НМ Панчево

¹⁹ Уз подршку амстердамске иницијативе *Public Space With a Roof* 2018. године.

²⁰ Један од акционара новоосноване фабрике био је Милан Савић, дотадашњи власник фабрике стакла у Зајечару. Видети: Nedeljković, В. 1959. *Industrija Pančevo, knjiga I*. Beograd. Privredna hronika: Sveska VII: 14.

²¹ Према речима професорке у пензији, школовање у Фабрици се обављало до средине 60-их година 20. века, када је у Техничкој школи у Панчеву отворен образовни профил „Израђивач стакларских производа“ који је постојао до краја 90-их година 20. века. Ученици су практични део наставе обављали у Стаклари.

²² У Фабрици је постојао изложбени салон за пословне сараднике, док су запослени били чланови културних и спортских секција, међу којима се посебно истицао ФК „Будућност“. Према речима некадашњег радника Фабрике, Стаклара је финансирала отварање базена и хале спортова у Панчеву, и помогла у отварању Азотаре и Рафинерије, а затим и у отварању Техничке школе у Панчеву, у сарадњи са Азотаром и Рафинеријом.

²³ Видети: <https://www.politika.rs/scc/clanak/342476/Kinezi-otisli-u-Nigeriju-a-staklara-iz-Panceva-u-stecaj> (приступљено 21.01.2024).

Фабрика шупљег стакла у Прокупљу „9. октобар“ основана је 1962. године. Производила је ручно дувано стакло, док су мајстори похађали школе стакларства и изучавали занат у Италији (острво Мурано)²⁴, Ирској, Чешкој и Немачкој²⁵ (Слика 7). У Фабрици је, 1969. године, почео да ради вајар Драган Дробњак, први дипломирани дизајнер стакла (дипломирао на Академији примењених уметности у Београду). Увођењем санкција СРЈ, у Фабрици долази до пада производње, тако да неминовно улази у стечај 2003. године. Иако је приватизована 2006. године, никада није обновила производњу²⁶. Поједини стаклодувачи из Фабрике наставили су да се баве овим послом и након њеног затварања. Данас се предмети од стакла произведени у прокупачкој стаклари чувају првенствено у власништву потомака некадашњих радника Фабрике, али и других грађана Србије. Иначе, Народни музеј Топлице баштини неке од производа, док их остали музеји на територији Републике Србије имају у много мањем броју. Предмети од стакла које је дизајнирао вајар Драган Дробњак чувају се у приватним колекцијама широм света, као и у музејима у Француској, Чешкој, Русији и у Музеју примењене уметности у Београду.

Слика 7: Мајстори у Фабрици „9.октобар“, Прокупље.
Документација НМ Топлице, Прокупље

²⁴ „Са острва Мурано донете су рецептуре за израду призми за лустере, караклеа, „карнера“, кобалт плавог стакла... Са увођењем пудер боје, добијале су се још лепше нијансе; постојало је и жуто и сафир зелено стакло“ (из разговора вођеног са Драганом Поповићем, кустосом НМ Топлице, Прокупље).

²⁵ Видети: <https://magazinsana.rs/mini-murano-iz-prokuplja-nije-preziveo-tranziciju/> (приступљено 23.01.2024).

²⁶ Видети: <https://prokuplje.org.rs/vesti/u-narodnom-muzeju-toplice-predstavljena-fabrika-stakla-9-oktobar/> (приступљено 23.01.2024).

Фабрика стакла у Алибунару „УкраС“ је основана 1966. године. Производила је ручно дувано стакло, а касније је у својој производњи користила и машине за пресовано стакло. На самом

Слика 8: Предмети из фабрике „УкраС“, Алибунар. Насловна страна часописа „Привреда – Алибунар“ (Bosanac, S. ur. 1984)

почетку, рад Фабрике помогли су стаклари из Мађарске, а касније су стаклодуваче обучавали радници из Параћина, Прокупља и Рогашке Слатине (Воргић n.d.: 86). Фабрика је производила сервисе за ликер, вино, воду, бокале, чаше, вазе²⁷ (Слика 8) (Bosanac ur. 1984: 25); у производњи су имали зелено, ћилибар, плаво, црвено, љубичасто и дим браон стакло (Воргић n.d.: 87). Током 80-их година, Фабрика је утростручила своје приходе, па је у циљу повећања кадровских капацитета основано одељење које школује кадар за стакларску струку (Bosanac ur. 1984: 25–26). У Фабрици је, од краја 70-их година 20. века до њеног затварања, радио Милош Крсмановић као

дизајнер (Воргић n.d.: 86). Њеном приватизацијом, 2010. године, у потпуности је престала производња стакла. Данас постоји мало података о Фабрици стакла у Алибунару те многи наши саговорници нису имали довољно сазнања о њеном постојању. Неколицина производа се чува у музејима, међу којима се може издвојити Народни музеј Зрењанин, који је, 2022. године, реализовао и изложбу посвећену стаклу из Алибунара²⁸.

Сви наведени подаци показују да су у стакларама у Републици Србији створене одређене специфичне и аутентичне стаклене форме. Први мајстори стаклари учили су занат од странаца (Чеха, Словенаца, Словака, Немаца, Мађара...) који су и радили у нашим стакларама. Неки стаклодувачи су имали праксу и на Технолошком факултету у Београду, где су се изучавали технолошки поступци производње стакла, као и на Природно-математичком факултету у Новом Саду²⁹. У нашим фабрикама стакла, ручно прављени предмети носили су мајсторски печат дувача, а сваки дизајнер је имао свог стаклодувача који је могао да издува облике и форме по његовој замисли. С тим у вези, треба рећи да је сваки ручно издувани предмет уникат јер зависи од броја мехурића који се налазе у том стаклу.

²⁷ Једна ваза добитник је прве награде Југославије за дизајн.

²⁸ Видети: <https://ilovezrenjanin.com/kultura/projekat-staklena-vitrina-meseca-tema-br-5-alibunarsko-staklo/> (приступљено 23.01.2024).

²⁹ И данас постоји тај предмет на Технолошком факултету у Београду, али је пракса стаклодувања изумрла са одласком стаклодувача који је ту радио епрувете и лабораторијске посуде, а исто се може рећи и за Природно-математички факултет у Новом Саду, где је, након богате прошлости стаклодувача у српским стакларама, радио мајстор Виктор Вајт.

Када је реч о производњи стакла у Републици Србији, посебну пажњу требало би посветити и украшавању предмета од стакла. У 19. веку најзначајнији гравер стакла био је Адам Леовић, који је учествовао на Светској изложби у Паризу³⁰. Касније се у гравирању истицала Српска фабрика стакла у Параћину, а ову технику радници параћинске стакларе и даље негују у кућним радионицама. Најстарији гравер међу њима је Милан Лане Стефановић који се запослио у Српској фабрици стакла у Параћину 1946. године, а Граверску школу у Стаклари завршио је 1948. године (Аксић, Пешић 2022: 303). Поред гравирања, крајем 19. и у првој половини 20. века, употребни предмети од стакла били су декорисани сликама које су настале у уметничкој радионици Уроша Чавића из Кикинде³¹. До Првог светског рата, предмети су набављани из угарских стаклара, а касније и из домаћих, и украшавани су сликањем, штампањем и/или досликавањем. Најчешће су били представљени религијски, национални³² и флорални мотиви. Цртежи су се изводили труковањем³³ и сликањем слободном руком³⁴ (Слика 9). Стаклени предмети декорисани у радионици Уроша Чавића данас се чувају у многим музејима у Србији, међу којима су Музеј примењене уметности у Београду, Музеј града Новог Сада, Народни музеј Кикинда, Завичајни музеј у Врњачкој Бањи (Замак културе) и Народни музеј Аранђеловац.

Слика 9: Бањска чаша.
Документација НМ
Аранђеловац, И - 514

³⁰ Видети: <http://banateka.blogspot.com/2012/03/rafinerija-stakla-urosa-cavica-iz.html> (приступљено 23.01.2024).

³¹ Урош Чавић је „по струци (је) био трговац, а познавао је и потребе људи тог времена, па је на основу тога бирао мотиве које би осликавао на стаклу и успешно их продавао“ (из разговора вођеног са С. Гајић, кустоскињом НМ Кикинда). Овај податак наводи на закључак да су предмети У. Чавића представљали и својеврсни пропагандни материјал.

³² Од националних мотива, истичу се портрети песника, владара, епских хероја, хералдички мотиви, а ту су и копије познатих уметничких дела. Видети: <http://banateka.blogspot.com/2012/03/rafinerija-stakla-urosa-cavica-iz.html> (приступљено 23.01.2024).

³³ На чашу се налепи бели амблем, па се помоћу ваљка преноси мотив (углавном за портрете).

³⁴ Ово је везано за флоране мотиве.

У оквиру историјског дела, не смео заборавити витраже³⁵, којима је колевка Војводина³⁶

Слика 10: Витраж на католичкој цркви. Архива М&К „Тифани“, Суботица

(Слика 10). Витражима се још 30-их година 20. века бавио Васа Поморишац, сликар и први витражиста на територији Краљевине Југославије који је усавршавао ову сликарску технику у Лондону³⁷. Радио је нацрте, док је извођач витража била радионица Станишић (нпр. хотел „Метропол“, Аеро клуб, Народна банка, САНУ). Мотиви су били митолошки и алегоријски. Затим је оформљена група експерата која је познавала стакло и прикупљала материјал за градске музеје у Војводини и Београду. У тадашњим здањима, архитекте су предвиђале просторе за стакло, односно тродимензионални витраж. Такође, треба поменути и то да је код нас постојало Удружење „Сергеј Јовановић“, према сликару и ликовном педагогу из друге деценије 20. века, рођеном у Прагу, као и атеље витража Драгослава Петровића

одакле је потекло неколико монументалних уметничких мозаика и витража. Према речима проф. Д. Денића, сада је прави тренутак „да се направи пресек витража који су направљени“.

О Међународној години стакла

Уједињене нације су на Генералној скупштини одржаној маја 2021. године усвојиле Резолуцију 75/279 којом се 2022. година проглашава Међународном годином стакла, да би се на тај начин „осветлила улога стакла у друштву и показало како технологије попут стакла могу допринети одрживом развоју“³⁸. Визија Међународне комисија за стакло, Заједнице удружења стакла и *ICOM Glass-a*³⁹ је била та да се током Међународне године стакла прослави прошлост, садашњост и будућност овог материјала, што би помогло постизању циљева одрживог развоја у социјалној, економској и еколошкој димензији⁴⁰. Уједињене нације су тражиле од својих чланица да током 2022. године промовишу одрживи развој (кроз поновну употребу и рециклажу стакла) и да помоћу образовних програма и музејских изложби повежу технологију, историју и уметност⁴¹.

У Србији је током 2021. године, након проглашења 2022. године за Међународну годину стакла, у оквиру НК ИКОМ-а Србија формирана Стручна група за стакло којој су се прикључили

³⁵ Као део монументалног сликарства на стаклу.

³⁶ У Срему, крајем 19. и почетком 20. века, двокрилна врата су унутар дрвеног оквира у домаћинским кућама имала стаклене делове, а то се преноси и на посавски и мачвански део Србије. Такође, тај део је познат и по очуваном стаклу у црквама. У Земуну, као католичком граду (у верском и изражајном смислу), налазимо стакло, а утицај видимо у Саборној цркви, јединој цркви која има витраже (из разговора вођеног са проф. Д. Денићем). О витражу, видети: <https://www.dnevnik.rs/kultura/kulturni-dodatak/uz-izlozbu-vase-pomorisca-u-galeriji-matice-srpske-alegorija-slikanog> (приступљено 23.01.2024).

³⁷ Радио је у НМ Зрењанин као кустос на заштити културних добара, обављајући рестаурацију слика и њихову класификацију.

³⁸ Видети: <https://www.timeanddate.com/year/2022/glass.html> (приступљено 23.01.2024).

³⁹ Видети: <https://www.glass.org/IYOG> (приступљено 23.01.2024).

⁴⁰ Видети: <https://www.timeanddate.com/year/2022/glass.html> (приступљено 23.01.2024).

⁴¹ Идеја је била да се ово постигне промоцијом историје стакла, информисањем јавности, подстицањем истраживања о стаклу у образовању, индустрији, култури те повезивањем науке, културе и инжењеринга, нарочито код младих.

кустоси и конзерватори бројних музеја. Иницијатори за њено покретање били су кустоси и конзерватори Музеја примењене уметности и Музеја науке и технике. Главни циљеви Стручне групе за стакло НК ИКОМ-а Србије били су афирмација и мултидисциплинарни приступ у очувању и доступности археолошког и индустријског наслеђа и уметности стакла, као и умрежавање стручњака и институција у тој области. Ови циљеви имају шест праваца деловања: 1) ка локалним срединама у којима је некада постојала производња стакла, са циљем покретања питања заштите индустријског наслеђа ове врсте; 2) повезивање са уметницима/цама и занатлијама који/е се баве стаклом; 3) едукација преко програма међународне сарадње; 4) заштита нематеријалног културног наслеђа; 5) повезивање са цивилним сектором; 6) дигитализација најзначајнијих дела од стакла (Crvenković 2022: 11–15).

Методологија истраживања

Истраживање о стакларском наслеђу и стакларским радионицама спроведено је у три фазе:

1. Прва фаза подразумевала је деск анализу, односно прикупљање података о историји стакларства у Србији, о активностима установа културе у Међународној години стакла и о савременим уметничким радионицама стакла.
2. Друга фаза је обухватила квантитативно истраживање музеја и галерија са фондом који обављају делатност дефинисану Законом у музејској делатности. За ову потребу креирана су два упитника у сарадњи са кустоскињама Музеја примењене уметности, и то један за музеје комплексног типа и један за специјализоване музеје. Оба упитника су се састојала од 34 питања и међусобно су упоредива. Упитници су прослеђени на 98 адреса самосталних музеја и галерија са фондом у Србији, а одговорило је укупно 77 установа, што чини стопу реализације од 78,6%. Од 77 музеја и галерија са фондом који су одговорили на упитнике, 37 (48,1%) су музеји комплексног типа, а 40 (51,9%) специјализовани музеји⁴². Питања у упитницима подељена су у следеће сегменте:
 - Основни подаци о музеју.
 - Предмети од стакла из периода од 19. века до данас у збиркама у музејима, као и на сталној поставци. (За комплексне музеје постављена су питања о предметима од стакла у етнолошкој, историјској, уметничкој збирци, збирци примењене уметности, научно-техничкој, природњачкој збирци, збирци савремене уметности и некој другој збирци, док је у упитницима за специјализоване музеје кустосима остављено да сами наведу имена одељења и збирки у којима се налазе предмети од стакла из периода од 19. века до данас. Подаци су се односили на број предмета од стакла, порекло и тип предмета.)
 - Аквизиција предмета од стакла из периода од 19. века до данас и дигитализација предмета. (Подаци су се односили на број набављених предмета и начин аквизиције од 2000. године, као и на форму извршене дигитализације предмета од стакла.)
 - Финансирање програма и пројеката у вези са предметима од стакла из периода од 19. века до данас, односно процентуално издвајање из буџета музеја за конзервацију и рестаурацију, дигитализацију и програме, као и аплицирање код других извора финансирања (Министарство културе, Покрајински секретаријат за културу, јавно информисање и односе са верским заједницама, међународни фондови) од 2000. године до данас.
 - Стручни кадар у музејима који се бави предметима од стакла из периода од 19. века до данас.
 - Програмска делатност музеја на тему предмета од стакла из периода од 19. века до данас. (Подаци су се односили на тип програма реализованих од 2000. године до данас, обележавање године стакла 2022. године, сарадњу са

⁴² Важно је напоменути да на упитник нису одговорили представници два музеја из градова у којима су у прошлости постојале фабрике стакла, Народног музеја Зајечар и Завичајног музеја Параћин.

другим музејима и/или уметницима/цама и потребе за додатним едукацијама везаним за стакларско наслеђе.)

- Ставови и приоритети. (Стручњаци у музејима износили су своје личне ставове о проблемима у вези са стакларским наслеђем у музејима и у Републици Србији, као и ставове и приоритете за унапређење очувања стакларског наслеђа у Србији.)

3. Трећа фаза истраживања подразумевала је теренско истраживање, односно прикупљање квалитативних података. Обављени су интервјуи са представницима/цама музеја и галерија који се баве темом стакларског наслеђа из периода од 19. века до данас. У градовима у којима су постојале фабрике стакла, разговори су вођени и са некадашњим запосленима у овим фабрикама. У циљу прикупљања података о савременим стакларским радионицама, обављени су и интервјуи са уметницима/цама и занатлијама. У ту сврху, реализовани су разговори са: кустосом Народног музеја Топлице из Прокупља, дизајнером Фабрике стакла у Прокупљу, стаклодувачем из Фабрике стакла у Прокупљу; кустосом Народног музеја Зрењанин, уметником из радионице стакла у Зрењанину; кустосом из Градског музеја Сомбор, представником стакларске радионице „Атеље Станишић“ из Сомбора; кустоскињом и конзерваторком Градског музеја у Суботици, два рестауратора уметничко занатске радионице „МК Тифани“ из Суботице, примењеним уметником из Суботице; кустоскињом Завичајног музеја Јагодина; стаклодувачем из некадашње Фабрике стакла „Кристал“ из Зајечара, члановима удружења „Сквер“ из Зајечара; примењеном уметником из Београда, уметником из радионице стакла у Београду, директором Музеја науке и технике, двома кустоскињама Музеја примењене уметности, конзерваторком Централног института за конзервацију при Народног музеју Србије, уметником и професором са Факултета примењених уметности у Београду; представницима стакларске уметничко занатске радионице „Тошанић“ из Чајетине; примењеном уметником из Новог Сада, кустоскињом из Музеја града Новог Сада; кустоскињом из Народног музеја Кикинда; кустосом и кустоскињом из Народног музеја Панчево, радником некадашње Индустрије стакла Панчево, бившим директором некадашње Српске фабрике стакла Параћин, моделаром некадашње Српске фабрике стакла Параћин, стаклодувачем некадашње Српске фабрике стакла Параћин, гравером некадашње Српске фабрике стакла Параћин; уметником и професором са Филолошко-уметничког факултета у Крагујевцу; управницом Завичајног музеја у Врњачкој Бањи (Замак културе); и професорком у пензији у Техничкој школи „23.мај“ у Панчеву. Укупно је обављено 37 интервјуа.

Правни оквир – стакларско наслеђе и уметничко стваралаштво

У циљу бољег разумевања стања у области стакларства (стакларског наслеђа и савремене израде и обраде стакла), било је потребно урадити најпре анализу јавних докумената, односно закона и стратешких докумената. У „Закону о култури“ (Сл. гласник РС, бр. 72/2009, 13/2016, 30/2016 - испр. 6/2020, 47/2021, 78/2021 и 76/2023), у члану 3, у начелима културног развоја, између осталог, истиче се очување културног и историјског наслеђа и подстицање културног и уметничког стваралаштва, што подразумева и очување стакларског наслеђа и подстицање израде предмета од стакла. Када је реч о стаклу као делу наслеђа, важно је поменути: „Закон о културном наслеђу“ (Сл. гласник РС, бр. 129/2021), „Закон о музејској делатности“ (Сл. гласник РС, бр. 35/2021 и 96/2021) и „Закон о архивској грађи и архивској делатности“ (Сл. гласник РС, бр. 6/2020). Стакларско наслеђе са територије Републике Србије из периода од 19. века до данас, према „Закону о културном наслеђу“, може се сврстати и у покретно⁴³ и у непокретно културно наслеђе. Ипак, треба нагласити да ниједна од фабрика стакла која је некада постојала у Србији није проглашена за споменик културе. Наиме, фабрика стакла у Јагодини је срушена, док су објекти других фабрика напуштени и препуштени зубу времена и/или приватизовани. Са овим податком може се повезати и проблематика недостатка документације о фабрикама стакла које су некада радиле на територији Србије, а потом отишле у стечај, јер су за очување јавне архивске грађе правних лица у стечају подједнако заинтересовани радници тих фабрика, архиви и органи стечајног поступка. Радницима је документација о фабрикама неопходна због података о радном стажу, у циљу остваривања права на пензију те регулисања стамбених питања, а архивима због архивске грађе која сведочи о раду фабрике. Члан 9. „Закон о архивској грађи и архивској делатности“ налаже да је „стваралац и ималац архивске грађе и документарног материјала дужан да савесно чува у сређеном и безбедном стању архивску грађу и документарни материјал у облику у којем су настали, те да територијално надлежном архиву преда сређену и пописану архивску грађу“. Члан 19. истог Закона наводи да је „архив дужан да чува одабрану, сређену и пописану, неоштећену и санирану архивску грађу и документацију настале у раду ствараоца који је престао са радом, а нема правног следбеника, те да је стечајни управник дужан да изврши предају грађе надлежном архиву најкасније у року од годину дана од дана отварања стечајног поступка“.

Међутим, истраживања Завода за проучавање културног развитка показују да се архиви неретко сусрећу са проблемом недостатка простора за чување грађе, због чега поједини архиви нису у могућности да преузму архивску грађу фабрика које су отишле у стечај или су приватизоване⁴⁴, или преузимају само део те архивске грађе⁴⁵. Овај проблем је уочен и током теренског дела истраживања о стакларству у Србији, у градовима у којима су некада постојале фабрике стакла.

⁴³ Покретна културна добра, музејски предмети и регистровани елементи нематеријалног културног наслеђа – добра су од општег интереса за Републику Србију која уживају посебну заштиту утврђену „Законом о музејској делатности“.

⁴⁴ Истраживања Завода за проучавање културног развитка о локалним културним политикама.

⁴⁵ Видети: <https://arhivistika.edu.rs/85arhivd1e-p-504091> (приступљено 23.11.2023).

За фабрику стакла имамо документацију до 1987. године, иако је фабрика затворена 2015. године... Документација није сређена. За другу фабрику стакла имамо мало документације, око 14 метара, ни она није сређена (представник историјског архива).

Архив има неке фотографије, само то ништа није сређено, стоји у коверти... (саговорница у истраживању).

Треба сачувати документацију... а не као неки што су документацију налазили на сметлишту (кустоскиња музеја).

Насупрот томе, Завичајни музеј Јагодине у оквиру збирке архиварија чува књигу рачуна са описима предмета, именима поручилаца и извештајима из фабрике Нацка Јанковића која је радила крајем 19. века, док Народни музеј Кикинда има сачуване шеме Владислава Тителбаха⁴⁶.

О предметима од стакла из периода од 19. века до данас, а који се чувају у музејским установама, брига се води на начин прописан „Законом о музејској делатности“. Према члану 44. наведеног закона, матични музеји су Етнографски музеј у Београду – као матични музеј за област етнологије, културне антропологије и нематеријалне баштине, Музеј примењене уметности, као матични музеј за примењену уметност и Музеј науке и технике – матични музеј за науку, технику и технологију. Према члану 43. Закона, они, између осталог, унапређују стручни рад у музејима, дају стручну и саветодавну помоћ музејским стручњацима, разматрају и сачињавају стручно мишљење о оснивању новог музеја на основу предлога територијално надлежног музеја и упућују га централној установи⁴⁷ на даљу надлежност те доносе мере техничке заштите према врсти музејске грађе. Исти закон у члану 14. наводи да се музејска грађа у зависности од свог значаја разврстава у категорије: културно добро, културно добро од великог значаја и културно добро од изузетног значаја. У контексту музеја и предмета од стакла из периода од 19. века до данас који се чувају у музејима, потребно је поменути и „Правилник о посебним условима за почетак рада и обављање делатности музеја“ (Сл. гласник РС, бр. 67/2022), према коме музеј може обављати делатност уколико има обезбеђене одговарајуће просторије, адекватну опрему и минималан број музејских стручњака. Члан 3. Правилника под „одговарајућим просторијама“ сматра: просторије за чување и излагање музејске грађе и документације које испуњавају услове у погледу микроклиматских услова, зависно од врсте материјала; просторије за обављање конзерваторско-рестаураторских радова које испуњавају услове у погледу изведене инсталационе инфраструктуре у простору и услове за безбедан и здрав рад музејских стручњака, док члан 5. под „адекватном опремом“ сматра опреме и мобилијаре за чување и излагање музејске грађе према врсти материјала, за смештај и чување документације, за смештај опреме и материјала, и за извођење конзерваторско-рестаураторских радова.

Када је реч о нематеријалном наслеђу, „Закон о културном наслеђу“, у члану 25. наводи да се под „нематеријалним културним наслеђем“ подразумевају, између осталог, традиционални занати и вештине. Међутим, у „Национални регистар нематеријалног културног наслеђа“ није уписан ниједан елемент који се тиче стакларског заната у Србији.⁴⁸ Колико је важно да се

⁴⁶ Илустратор и етнолог који је живео у другој половини 19. и првој половини 20. века. Видети: <https://www.sanu.ac.rs/clan/titelbah-vladislav/> (приступљено 12.12.2023).

⁴⁷ Према члану 40. „Закона о музејској делатности“, централна установа је Народни музеј Србије.

⁴⁸ Треба напоменути да се на „Репрезентативној листи нематеријалног културног наслеђа човечанства“ налазе четири елемента у вези са стаклом: уметност стаклених перли (номинована од стране Италије и Француске; од

упише витраж у „Национални регистар нематеријалног културног наслеђа“, видимо из одговора представника једне уметничко занатске радионице и једног кустоса:

Важно је баш зато што је већина њих од пре сто година, а нови витражи ће тек стећи своју славу временом када се сагледа њихова уметничка вредност. Жалосно је да то наслеђе и знање умре са људима (саговорница у истраживању).

Витраж има своју будућност, могао би да се уклопи у посебан огранак обраде стакла са посебном наменом и тако да га заштитимо као стари занат (кустос музеја).

На питање о томе како се наслеђује рад у витражу кроз толике генерације, да ли су то гени или се гледа како раде отац, деда, представница једне уметничко занатске радионице каже да је и једно и друго (Слика 11):

Живећи у истом простору, неминовно смо брат и ја гледали како се то ради, преносило се с колена на колена. Мој брат је отишао у Америку да се бави тиме, а ја сам од 90-их година ушла у тај посао овде. Наиме, мој отац је због теškoћа набављања материјала, отворио атеље у Будимпешти, тако да сам ја преузела пројекте на овој територији, одржавајући континуитет. Највеће знање је, у ствари, искуство.

Такође, на питање о томе да ли се мењала временом технологија израде витража, она каже да јесте, али само у неким сегментима:

Користимо увек класично изворно тзв. спојено стакло које се код нас производи. Такође, користимо оловне профиле које су користили и моји преци од 1908. године и који још увек трају.

Слика 11: Атеље витража „Станишић“, основан пре више од 100 године Сомбор. Фото: Д. Мартиновић

Према „Правилнику о одређивању послова који се сматрају старим и уметничким занатима, односно пословима домаће радиности, начину сертификавања истих и вођењу посебне

2020. године на Репрезентативној листи нематеријалног културног наслеђа човечанста; видети: <https://ich.unesco.org/en/RL/the-art-of-glass-beads-01591>, приступљено 11.12.2023); ручна израда украса за јелку од дуваних стаклених перли (номинована од стране Чешке; од 2020. године на Репрезентативној листи нематеријалног културног наслеђа човечанства; видети: <https://ich.unesco.org/en/RL/handmade-production-of-christmas-tree-decorations-from-blown-glass-beads-01559>, приступљено 11.12.2023); знање, занат и вештина ручне израде стакла (номиноване од стране Чешке, Финске, Француске, Немачке, Мађарске и Шпаније; од 2023. године на Репрезентативној листи нематеријалног културног наслеђа човечанства; видети: <https://ich.unesco.org/en/RL/knowledge-craft-and-skills-of-handmade-glass-production-01961>, приступљено 11.12.2023). На „Репрезентативну листу нематеријалног културног наслеђа коме је потребна хитна заштита“ уписано је, 2023. године, традиционално дување стакла Дамаска, номиновано од стране Сирије и Саудијске Арабије. Видети: <https://ich.unesco.org/en/USL/traditional-syrian-glassblowing-01956> (приступљено 11.12.2023).

евиденције издатих сертификата“ (Сл. гласник РС, бр. 56/12), старим занатима се сматрају „послови израде и дораде предмета на начин, под условима и од материјала којима се чува и одржава израз традиционалног народног стваралаштва“, тако да стаклодувачки занат спада у старе занате. Уметничким занатима сматрају се „послови обликовања племенитих материјала, камена, метала, дрвета, текстила, стакла и других материјала, при чијој изради долази до изражаја лични укус и вештина произвођача по његовој замисли или нацрту, односно по замисли или нацрту другог лица“, због чега се уметничка обрада стакла, препарација и конзервација стакла, сликање на стаклу, уметничка израда накита од стакла, уметничка израда витража и ручна израда уметнички обликованих макета (брод, крст и сл.) у стакленим флашама – наводе као уметнички занати. У „Регистру сертифициваних старих заната“ под називом „Отворена шака“, од новембра 2023. године, налази се једна радионица ручно дуваног стакла и 39 радионица уметничких заната, међу којима су најбројније радионице ручно осликаног стакла, радионице накита од стакла, а затим, у мањој мери, радионице ручно израђених витража и радионице гравирања на стаклу⁴⁹.

Треба истаћи да смо током теренског дела рада на овом пројекту дошли до закључка да неки представници стакларских уметничких радионица нису упознати са постојањем сертификата старих и уметничких заната те, иако раде више десетина година, нису уписани у Регистар. Такав је пример радионице „Тошанић“ из насељеног места Трипкова, у општини Чајетина, која се већ 35 година бави израдом витража за поједине јавне и приватне институције, тифани лампи и лустера и др. Насупрот томе, представници оних уметничких радионица са којима смо водили разговоре, а који имају сертификат „Отворена шака“, наводе да немају никакве бенефите од њега јер имају исте намете као и да нису уписани у Регистар. Наиме, према „Информацији о начину сертифицивања производа старих и уметничких заната, и послова домаће радиности“, обележавању истих стилизованом ознаком отворене шаке и вођењу Евиденције (Регистра) тако издатих сертификата коју је израдило Министарство привреде 2012. године, локална комунална такса (тзв. „фирмарина“) не уводи се за истицање фирме на пословном простору привредног субјекта (предузетника) који се бави старим/уметничким занатом и поседује сертификат, док имаоци сертификата добијају пореске олакшице и ослобођени су промета преко фискалне касе.

Када је реч о савременом стваралаштву и изради уметничких предмета од стакла, на првом месту је потребно споменути „Бернску конвенцију“, коју је Република Србија усвојила „Законом о ратификацији Бернске конвенције за заштиту књижевних и уметничких дела“ (Сл. лист СФРЈ, бр. 14/75 и Сл. лист СФРЈ - Међународни уговори, бр. 4/86 - уредба). У том закону се, између осталог, у члану 2. наводи да су књижевна и уметничка дела заштићена као оригинална дела, али без штете за права аутора оригиналног дела, док се чланом 6. истиче да „независно од имовинских права аутора и, чак, после уступања ових права, аутор задржава право на признање да је он творац дела и право да се противи сваком искривљавању, сакаћењу и другој измени дела или свакој другој повреди тог дела, што би ишло на штету његове части или његовог угледа“. На „Бернску конвенцију“ и „Закон о ратификацији Бернске конвенције“ надовезује се „Закон о ауторском и сродним правима“ (Сл. гласник РС, бр. 104/2009, 99/2011, 119/2012, 29/2016 - одлука УС и 66/2019), у коме је, у члану 2, наведено шта представља ауторско дело. Наиме, Закон наводи да је „ауторско дело оригинална духовна творевина аутора,

⁴⁹ Видети: <https://privreda.gov.rs/sites/default/files/2023-12/Registar%20sertifikovanih%20zanata%20za%20sajt-Sektor%20za%20%20privredna%20dru%20C5%A1tva%20novembar%202023.pdf> (приступљено 11.12.2023).

изражена у одређеној форми, без обзира на његову уметничку, научну или другу вредност, његову намену, величину, садржину и начин испољавања, као и допуштеност јавног саопштавања његове садржине“. Исти члан Закона, у контексту предмета од стакла, ауторским делима сматра дела ликовне уметности (слике, цртежи, скице, графике, скулптуре и др.), примењене уметности и индустријског обликовања. Члан 9. поменутог Закона наглашава да је „аутор физичко лице које је створило ауторско дело, те лице чије су име, псеудоним или знак назначени на примерцима дела или наведени приликом објављивања дела, док се не докаже друкчије, као и да поред аутора носилац ауторског права може бити и лице које није аутор, а које је у складу са овим законом стекло ауторско право“, док је чланом 12. посебно истакнуто да „ако два или више аутора споје своја дела ради заједничког искоришћавања, сваки од аутора задржава ауторско право на свом делу, што се утврђује уговором“. Међутим, саговорници/е у овом истраживању су у неколико наврата напоменули/е да често наилазе на проблем да дизајнери уметничких дела израђених од стакла нису потписани на радовима, већ само они који технички израде предмет, док су технички израђивачи предмета од стакла тврдили обрнуто, односно наводили су да су на изложбама уметничких дела од стакла готово искључиво потписани само дизајнери.

Никада се не потписује ко је дизајнер, и на тај начин ми губимо референце (уметник).

Није у реду да на том каталогу изложбе само пише да је 'он' дизајнер, ја сам му то направио, ваљда сам и ја томе допринео... Мислим да треба обојица да будемо потписани (некадашњи стаклодувач).

Анализа „Закона о ауторском и сродним правима“ показала је да међу уметницима и израђивачима предмета од стакла не постоји довољно знања и информисаности о правима уметника, односно израђивача предмета, те да је Законом регулисано да сви који су учествовали у изради ауторског дела треба и могу да буду потписани. Наиме, само је један од саговорника навео познавање законске регулативе:

Законом о ауторском праву (уметници) су добро заштићени, али нису информисани, па онда кажемо да ми као дизајнери не можемо да будемо потписани... На сваком мом раду потписан сам и ја и онај ко је то израдио... Имамо пример да је уметник наплатио уништавање мозаика (уметник).

Један од проблема који се испољио током теренског дела истраживања јесте и питање новчане надокнаде ауторима за уметничке предмете од стакла. Према члану 19. „Закона о ауторским и сродним правима“, „аутор има право на економско искоришћавање свог дела, као и дела које је настало прерадом његовог дела“. Саговорници/е који/е су учествовали/е у истраживању истичу да је најбољи начин за економску добит дизајнера уметничког производа преко ауторског сервиса Удружења ликовних уметника примењене уметности и дизајнера Србије и Удружења ликовних уметника примењене уметности и дизајнера Војводине, који имају ценовник минималних (нето) накнада за дела из области рада сликарско–графичке секције⁵⁰, а који је осмишљен као база за даље договоре између аутора и наручиоца. Према речима појединих уметника са којима су вођени разговори, око 30% од уговорене цене иде дизајнеру.

⁵⁰ Видети:

[https://www.ulupuds.org.rs/SamoZaClanove/Slikarska%20sekcija/slikari%202022/CENOVNIK%20MINIMALNIH%20\(NETO\)%20NAKNADA%20ZA%20DELA%20IZ%20OBLASTI%20RADA.pdf](https://www.ulupuds.org.rs/SamoZaClanove/Slikarska%20sekcija/slikari%202022/CENOVNIK%20MINIMALNIH%20(NETO)%20NAKNADA%20ZA%20DELA%20IZ%20OBLASTI%20RADA.pdf) (приступљено 12.12.2023).

Ако 1.000 евра кошта 1m² витража, а ви имате 5m², то је 5.000 евра, подељено са 3, добије се 1.300 евра... То је за један цртеж на паус папиру потпуно пристојно... О томе треба информисати младе уметнике (уметник).

Ово време више нема новца да исфинансира те велике мозаике од по 20, 30m² (уметник).

Међутим, други/е уметници/е који/е су учествовали/е у истраживању сматрају да се „ценовником губе референце уметника“.

У вези са савременим стваралаштвом, важно је поменути и „Националну архитектонску стратегију за период од 2023. до 2035. године“ (Сл. гласник РС, бр. 48/23). Наиме, уметници/це сматрају да се приликом изградње зграда и здања не води довољно рачуна о њиховим естетским карактеристикама, тако да се ретко дешава да дела ликовних и визуелних уметника/ца буду интегрисана у ентеријере објеката. С тим у вези, запажа се чешћа опредељеност за декоративне фолије, него за дела академски образованих уметника. У „Стратешком документу“ истиче се да је „архитектура дисциплина која обједињује уметничко деловање и инжењерска знања утемељена у научним и техничко-технолошким достигнућима у циљу обликовања простора и објеката за потребе људи, односно корисника“ (Слика 12). Стога је, како пише, потребно следити пример СР Немачке, тј. документ „Културе грађења“ (*Baukultur*), у којем су обухваћени сви аспекти грађене средине и који обједињује архитектуру, грађевинарство, урбанизам и просторно планирање, заштиту наслеђа, пејзажну архитектуру, дизајн ентеријера и уметнички израз у објектима јавне намене. Исти документ посебно наглашава и „Правилник о начину и поступку за расписивање и спровођење урбанистичко-архитектонског конкурса“ (Сл. гласник РС, бр. 31/15), у коме је један од критеријума и естетски. У оквиру њега, процењују се уметничка вредност и креативна посебност, оригиналност и иновативност, целовитост и доследност решења, што би требало прилагодити и широј примени – приликом евалуације квалитета архитектуре и грађене средине.

Слика 12: Ентеријер угоститељског објекта у Краљеву, рад С. Маринковића. Фото: Д. Мартиновић

У области културе, „Стратешки приоритети развоја културе за период од 2021. до 2025. године“, које је усвојила Влада Републике Србије у јануару 2021. године, могу се повезати и са темом стакла, односно наслеђа и савременог стваралаштва. Наиме, приоритети се односе на очување културно-историјског наслеђа, непокретног, архивског и покретног, на развој културног туризма, иновативне културно-уметничке продукције, културних локалних иницијатива, унапређење и финансијско подстицање примењене уметности те на унапређење

положаја самосталних уметника/ца⁵¹. Изменом члана 70. „Закона о култури“, локалне самоуправе су у обавези да уплаћују порезе и доприносе за лица која стекну статус самосталног уметника и стручњака у култури, што је регулисано „Правилником о ближим условима, мерилима и критеријумима, као и поступку по захтевима лица за утврђивање статуса лица која самостално обављају уметничку или другу делатност у области културе“ (Сл. гласник РС, бр. 9/17, 96/19). Поред поменутих стратешких приоритета у Републици Србији, 2023. године је десет локалних самоуправа имало усвојене важеће стратешке документе у култури – Нови Сад⁵², Сомбор⁵³, Крушевац⁵⁴, Крагујевац⁵⁵, Чачак⁵⁶, Ужице⁵⁷, општина Лапово⁵⁸, општина Звездара⁵⁹, општина Ћуприја⁶⁰ и општина Врбас⁶¹, док је Градска управа Кикинда израдила „Предлог стратешког плана развоја културе Града Кикинда“,⁶² за који, током 2023. године, није била расписана јавна расправа.

У локалним самоуправама које не спроводе плаћање пореза и доприноса самосталним уметницима/цама и стручњацима у култури, стратешким документом је планирана активност доношења и спровођења одлуке о подстицању рада уметника/ца кроз плаћање пореза и доприноса, као и увођење посебног конкурса у области културе на коме могу да учествују удружења грађана и појединци, што прописује члан 6. „Уредбе о критеријумима, мерилима и начину избора пројеката у култури који се финансирају и суфинансирају из буџета Републике Србије, аутономне покрајине, односно јединица локалне самоуправе“ (Сл. гласник РС бр. 106/2016 и 112/2017). Поред тога, „Стратегијом развоја културе града Сомбора 2021–2025“ планирано је доношење одлуке о моделу и начину уступања и обезбеђивања атељеа локалним уметницима, међу којима би могли да буду и они који се баве обрадом стакла. Градска управа

⁵¹ Неке од предложених активности су и суфинансирање продукције, увођење редовног откупа дела савремене уметности, дигитализација целокупне културне грађе.

⁵² Видети: http://www.novisad.rs/sites/default/files/documents/strategija_kulturnog_razvoja_0.pdf (приступљено 12.12.2023).

⁵³ Видети: <https://www.sombor.rs/dokumenti-organa-grada/strategije/strategija-razvoja-kulture-grada-sombora-sa-akcionim-planom-2021-2025/> (приступљено 12.12.2023).

⁵⁴ Видети: <https://krusevac.ls.gov.rs/wp-content/uploads/2020/07/Plan-razvoja-kulture-grada-Krusevca-za-period-2018-2023.pdf> (приступљено 12.12.2023).

⁵⁵ Видети: <https://arhiva.kragujevac.rs/pruzmi/nacrt-plana-razvoja-kulture-grada-kragujevca-za-period-2021-2025-godine/?wpdmdl=36264&refresh=64d2c28fa942d1691533967&ind=1639382259546&filename=NACRT-Plana-razvoja-kulture-grada-Kragujevca-za-period-2021-%E2%80%932025.-godine.pdf> (приступљено 12.12.2023).

⁵⁶ Стратегија развоја културе града Чачка рађена је у сарадњи Градске управе Чачак и Завода за проучавање културног развоја. Усвојена је на Скупштини Града у марту 2023. године. Коначни усвојени документ није доступан на интернет страници Градске управе Чачак, али је истраживачима Завода за проучавање културног развоја документ доступан у штампаној верзији.

⁵⁷ Видети: <https://uzice.rs/wp-content/uploads/2024/01/Strategija-razvoja-kulture-grada-Uzica-2024-2029.-godina.pdf> (приступљено 05.01.2024).

⁵⁸ Видети: <http://www.lapovo.rs/main/wp-content/uploads/%D0%A1%D0%A2%D0%A0%D0%90%D0%A2%D0%95%D0%93%D0%98%D0%88%D0%90-%D0%A0%D0%90%D0%97%D0%92%D0%9E%D0%88%D0%90-%D0%A1%D0%A3%D0%9B%D0%A2%D0%A3%D0%A0%D0%95-%D0%9E%D0%9F%D0%A8%D0%A2%D0%98%D0%9D%D0%95-%D0%9B%D0%90%D0%9F%D0%9E%D0%92%D0%9E.pdf> (приступљено 12.12.2023).

⁵⁹ Видети: <https://zvezdara.rs/wp-content/uploads/2021/07/Plan-razvoja-kulture-Gradske-opstine-Zvezdara.pdf> (приступљено 12.12.2023).

⁶⁰ Видети: <https://cuprija.rs/sr/wp-content/uploads/2023/02/0039-Prilog-br-1-Plan-razvoja-kulture-opstine-Cuprija-2022-2029.pdf> (приступљено 12.12.2023).

⁶¹ Видети: <https://mail.vrbas.net/e-uprava-vrbas/planovi-dokumenti/1170-strategija-kulture-2023-2028> (приступљено 12.12.2023).

⁶² Стратешки план развоја културе града Кикинде рађен је у сарадњи Градске управе Кикинда и Завода за проучавање културног развоја, због чега је предлог документа доступан истраживачима Завода за проучавање културног развоја.

Панчево више од двадесет година даје у закуп атељеа на период од пет година признатим и награђиваним уметницима⁶³, али међу њима нема ниједног уметника који се бави обрадом стакла. „Стратегијом културног развоја града Новог Сада за период 2016–2026. године“, у оквиру циља „Аутентично и слободно стваралаштво“, планирано је обезбеђивање простора за уметничку продукцију и културно стваралаштво, и унапређење положаја самосталних уметника и уметница. У оквиру циља „Жива културна баштина“, издваја се стратешко решење везано за сарадњу наслеђа и савременог стваралаштва које предвиђа подстицање откривања и употребу заборављених простора те коришћење културне баштине као инспирације за савремено стваралаштво. Треба се осврнути и на „Апликациону књигу Новог Сада“⁶⁴ за кандидатуру Европске престонице културе, у оквиру које се развијају четири програмска тока, од којих је четврти усмерен на повезивање уметности и привреде. Решење се види у оснивању платформе за креативне индустрије, у циљу подстицања практичног знања и развоја у области предузетништва. Такође, кроз предложене пројекте, планирано је: обучавање уметника/ца у области методологије уметничких интервенција у сектору привреде, културног менаџмента и маркетинга; организовање курсева, менторских програма, иновативних изложби; реализовање едукација и умрежавања уметника/ца у циљу изградње публице (истраживање потреба и навика публице); проналажење и оживљавање алтернативних простора као креативних средишта; повећање видљивости домаћих стваралаца на интернационалној уметничкој сцени и њихово усавршавање ван земље; креирање дигиталних база и архива за презентацију и популаризацију савременог стваралаштва; анализирање уметничких пракси, а ту су и друге активности са циљем мотивисања уметника/ца да постану независни/е, да могу да живе од своје уметности, да пласирају своје радове на тржиште итд. Активности у области савременог стваралаштва уврштене су и у „Предлог стратешког плана развоја културе града Кикинде“, у оквиру кога је, између осталог, планирана израда онлајн продајне платформе за креативне предузетнике из Кикинде, с обзиром на то да у Кикинди 33 предузетника има сертификат „Отворена шака“, међу којима је и једна радионица ручно обликованог и осликаног стакла и израде накита од стакла. Посебно се треба осврнути на „План развоја креативних индустрија у Врању 2019–2023“,⁶⁵ чији се циљеви односе на подстицање креативног сектора и развој креативних индустрија. Наиме, планским документом предвиђено је обезбеђивање стимулативног окружења за развој креативних индустрија и креативног сектора, омогућавање пораста тржишне потребе за креативним производима, оснивање Савета за креативне индустрије и формирање креативно-иновационог центра и фонда, као и организовање фестивала креативности.

Механизми подршке стакларском наслеђу и стакларским уметничким радионицама

Министарство спољашње и унутрашње трговине, а до 2022. године Министарство трговине, туризма и телекомуникација, расписује „Конкурс за доделу субвенција за очување и развој традиционалних заната“.⁶⁶ Конкурс се односи на запошљавање лица код привредног субјекта који се бави традиционалним занатом и на промоцију производа и услуга традиционалних

⁶³ „Одлука о давању у закуп атељеа“ (Сл. лист Града Панчева 7/2018).

⁶⁴ Видети: <https://novisad2022.rs/wp-content/uploads/2021/06/Novi-Sad-2021-aplikaciona-knjiga.pdf> (приступљено 12.12.2023).

⁶⁵ Документ је усвојило Градско веће 2019. године, али не и Скупштина града. Плански документ доступан је истраживачима Завода за проучавање културног развитака.

⁶⁶ Видети: <https://must.gov.rs/extfile/sr/3914/Konkurs-%20Javni%20poziv%20za%20dodelu%20subvencija%20za%20stare%20z%D0%B0nate.pdf> (приступљено 13.12.2023).

заната кроз организацију радионица и обука едукативног карактера. Право учешћа на овом конкурсима имају привредни субјекти који су уписани у Регистар Агенције за привредне регистре и који се налазе у „Евиденцији сертифицираних старих и уметничких заната и послова домаће радиности“. У 2023. години, Конкурс је расписан крајем новембра, а резултати из претходних година нису доступни истраживачима Завода за проучавање културног развоја, због чега није могуће извршити његову подробију анализу.

Министарство културе у оквиру Сектора за културно наслеђе и дигитализацију расписује конкурсе преко којих се (су)финансирају програми и пројекти везани за стакларско наслеђе, а у оквиру Сектора за савремено стваралаштво – конкурсе преко којих се (су)финансирају програми и пројекти везани за стакло у савременом стваралаштву. Анализа анкетног истраживања музеја спроведена за потребе истраживања показује да је, од 2000. године, четири музеја, односно 6,2% од укупног броја музеја који су одговорили на упитник и који нису републичке установе културе⁶⁷, аплицирало на конкурсе Министарства културе са темом стакла и да су им одобрена средства. Анализа конкурса Сектора за културно наслеђе и дигитализацију показује да је највећи број пројеката и програма у вези са стаклом (су)финансиран 2022. године, за потребе обележавања Међународне године стакла. Исте године, општина Параћин је покренула пројекат „Музеј стакларства“, за које је Министарство културе, преко конкурса „Градови у фокусу“, одобрило средства. Сектор за савремено стваралаштво (су)финансирао је откуп уметничких дела у области визуелних уметности (Табела 1). Важно је напоменути да је, 2023. године, Министарство културе, у оквиру Сектора за културно наслеђе и дигитализацију, расписало и „Конкурс у области заштите и савремене интерпретације старих традиционалних заната и њихове примене“, на који се није јавила ниједна установа, ни удружење грађана нити појединац који се бави темом стакла.

⁶⁷ Према „Уредби о критеријумима, мерилима и начину избора пројеката у култури који се финансирају и суфинансирају из буџета Републике Србије, Аутономне покрајине, односно јединица локалне самоуправе“ (Сл. гласник РС бр. 106/2016 и 112/2017), установе културе којима је оснивач Министарство културе не могу да се јаве на конкурсе које расписује Министарство културе.

Табела 1: Конкурси Министарства културе који су у 2022. и 2023. години подржали програме и пројекте у вези са стаклом

Година	Конкурс за дигитализацију наслеђа (назив апликанта)	назив пројекта	одобрен да/не	износ одобрених средстава, у РСД
2022.	JUST START ДОО	„Стакло у фокусу“, у сусрет Међународној години стакла 2022	да	400.000,00
	Народни музеј Зајечар	Дигитални каталог/албум предмета од стакла из етнологске збирке Народног музеја у Зајечару	да	700.000,00
	Национални комитет ICOM-а Србије	Дигитална платформа наслеђа стакла на територији Србије, фаза 2	не	
	Конкурс – музејско наслеђе	назив пројекта	одобрен да/не	износ одобрених средстава, у РСД
	Народни музеј Зрењанин	Изложба „Чешко пресовано стакло у огледалу“	да	525.000,00
	Народни музеј Краљево	Израда музејских витрина за презентацију предмета од стакла Народног музеја у Краљеву у Међународној години стакла	да	600.000,00
	Завичајни музеј Параћин	Параћинско стакло: издавање и промоција монографије о збирци стакла Српске фабрике стакла у Параћину	да	987.500,00
	Народни музеј Топлице	Уметност стакларства у Прокупљу	да	1.000.000,00
	Народни музеј Зајечар	„Присутност“ – мултимедијална изложба збирке стакла етнологског одељења Народног музеја Зајечар	да	800.000,00

2022.	Конкурс за нематеријално културно наслеђе	назив пројекта	Одобрено да/не	износ одобрених средстава, у РСД
	Завичајни музеј Параћин	Истраживање и документовање стакларске традиције у Параћину и околини	да	300.000,00
	Конкурс за непокретно културно наслеђе	назив пројекта	одобрено да/не	износ одобрених средстава, у РСД
	Развојна мрежа Београд	<i>Vitrum</i> – траговима стакла од Медијане до Зајечара	да	1.000.000,00
	Конкурс „Градови у фокусу“	назив пројекта	одобрено да/не	износ одобрених средстава, у РСД
	Општина Параћин	Музеј стакларства, фаза 1	да	28.600.000,00
	Конкурс – уметничка дела у области визуелних уметности	назив пројекта	одобрено да/не	износ одобрених средстава, у РСД
	Галерија савремене ликовне уметности Ниш	Финансирање уметничких дела за попуњу збирки из колекције ГСЛУ Ниш Стеван Којић, „Самоодрживи систем апсурда 01“, 2021, инсталација (RaspberryPi, IR камера, стаклена посуда, мотор, биљка, монитор), променљиве димензије	да	300.000,00
Народни музеј Крагујевац	Финансирање уметничких дела – нови аутори у збиркама Здравко Јоксимовић, „Све је управо тако како треба да буде“, 2019, теракота, клирит, стакло, 180x120x100цм	да	650.000,00	

	Конкурс за дигитализацију наслеђа (назив апликанта)	назив пројекта	одобрен да/не	износ одобрених средстава, у РСД
2023.	Зоран Зеремски ПР фотографске услуге <i>Creatae Pixel Studio</i>	Колекције стакла Музеја Војводине – пример креирања мастер и дериватне дигиталне копије	да	300.000,00
	Институт за креативно предузетништво и иновације	„Ревитализуј и оживи сликарство“ – дигитално параћинско стакло, II фаза	да	400.000,00
	Конкурс за нематеријално културно наслеђе	назив пројекта	одобрен да/не	износ одобрених средстава, у РСД
	Завичајни музеј Параћин	Истраживање и документовање стакларске традиције у Параћину и околини	да	400.000,00
	Конкурс за непокретно културно наслеђе	назив пројекта	одобрен да/не	износ одобрених средстава, у РСД
	Развојна мрежа Београд	<i>Vitrum</i> – троговима стакла, завршна фаза	да	1.000.000,00
	Конкурс „Градови у фокусу“	назив пројекта	одобрен да/не	износ одобрених средстава, у РСД
	Општина Параћин	Параћин, град стакла – уметност индустрије стакла	да	7.000.000,00

2023.	Конкурс за уметничка дела у области визуелних уметности	назив пројекта	Одобрено да/не	износ одобрених средстава, у РСД
	Културни центар Београда	Милица Црнобрња Вукадиновић, „Држава почива на посвети“, странице књига, дрвени рамови, стакло, 230x135цм	да	300.000,00
	Народни музеј Крушевац	Јелена Трајковић Попивоца, <i>Vortex X</i> (триптих), комбинована техника на стаклу, 42x61+49x67+42x61цм, 2021	да	150.000,00
	Српска академија наука и уметности – Галерија, Београд	Откуп дела, Мрђан Бајић, „Сирија“, скулптура, алуминијум, гипс, гуртне, епокси смола, дрво, стакло из Дамаска, 59(159)x31x53цм, 2014/20	не	
	Конкурс за промовисање културе и уметности Републике Србије у иностранству у дигиталном формату	назив пројекта	одобрено да/не	износ одобрених средстава, у РСД
Институт за креативно предузетништво и иновације	Имерзивно искуство парафинског стакла	да	1.500.000,00	

Када је реч о конкурсима Аутономне покрајине Војводине, потребно је издвојити конкурсе које расписују Покрајински секретаријат за културу, јавно информисање и односе са верским заједницама и Покрајински секретаријат за привреду и туризам. Анкетно истраживање музејских установа показује да се, од 2000. године, ниједан музеј комплексног типа није пријавио на конкурс Покрајинског секретаријата за културу, јавно информисање и односе са верским заједница за програме и пројекте у вези са стаклом из периода од 19. века до данас, док је од специјализованих музеја конкурисала само једна музејска установа – Галерија Матице српске, и пројекат јој је одобрено. У Међународној години стакла, 2022. године, преко

Покрајинског секретаријата за културу финансиран је један пројекат, и то у области заштите и очувања културног наслеђа. То је био пројекат Српске читаонице из Ирига, „Иконе на стаклу из колекције Борислава Михајловића Михиза“, у износу од 400.000,00 РСД.

Покрајински секретаријат за привреду и туризам расписује „Јавни конкурс за доделу бесповратних средстава за субвенционисање предузетника, микро и малих правних лица од интереса за развој и ревитализацију послова који се сматрају уметничким и старим занатима, односно пословима домаће радиности“, намењен за набавку опреме и репроматеријала. На овај конкурс се могу јавити привредна друштва и предузетници чија је делатност везана за старе и уметничке занате, односно послове домаће радиности. У 2022. и 2023. години, преко овог конкурса није подржан ниједан пројекат који се бави израдом предмета од стакла.

Једном сам се јавила на конкурс Покрајине и нисам добила средства, а папирологија је била много компликована (уметница).

Конкурсе за доделу бесповратних средстава за старе и уметничке занате расписује и неколико локалних самоуправа у Републици Србији, а то су Сомбор, Пирот и Зрењанин, од 2023. године⁶⁸. Циљ ових конкурса је унапређење и очување процеса производње на начин који не угрожава традиционалну технологију карактеристичну за уметнички или стари занат, повећање конкурентности и развој предузетништва. Преко ових конкурса финансирана је набавка опреме и репроматеријала, док град Сомбор финансира и промотивне активности, односно организацију радионица и изложби⁶⁹, а Пирот и запошљавање у периоду од шест месеци⁷⁰. Резултати конкурса јединица локаних самоуправа показују да је у 2023. години, за пројекте које се баве израдом предмета од стакла, само град Зрењанин подржао једну такву предузетничку радњу („Стаклене искре“ Јање Пађен)⁷¹.

Музејске установе, удружења грађана и појединци могу да обезбеде средства за реализацију пројеката и преко међународних програма. На основу резултата анкетног истраживања музејских усанаова види се да је само један музеј⁷², од свих музеја који су одговорили на упитник, аплицирао на међународним конкурсима за пројекте у вези са стаклом, али да му средства нису одобрена.

⁶⁸ Видети:

<https://www.zrenjanin.rs/uploads/files/2023%20godina/Oglasi%20i%20konkursi/LER/Stari%20zanati/Javni%20konkurs.pdf> (приступљено 13.12.2023).

⁶⁹ Видети: <https://www.sombor.rs/aktuelnosti/javni-pozivi/javni-poziv-za-sufinansiranje-projektних-aktivnosti-od-znacaja-za-unapredjenje-i-razvoj-starih-i-umetnickih-zanata-na-teritoriji-grada-sombora-u-2023-godini/> (приступљено 13.12.2023).

⁷⁰ Видети: <https://www.pirrot.rs/index.php/loksamouprava/2014-07-10-11-35-01/konkursi-i-javni-pozivi-2/6958-subvnci-z-u-nic-i-s-r-z-n> (приступљено 13.12.2023).

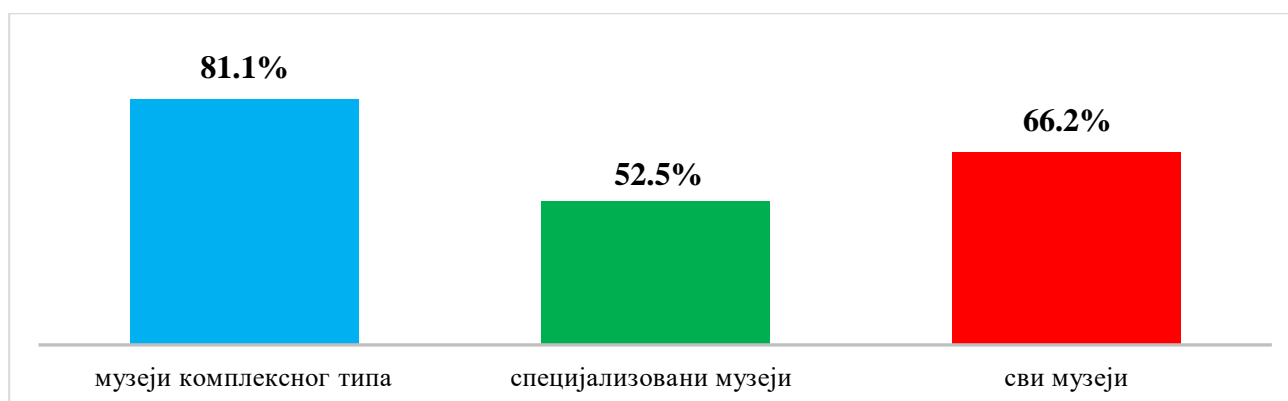
⁷¹ Видети: <https://www.zrenjanin.rs/sr/vesti/2023/11/uruceni-ugovori-za-dodelu-bespovratnih-sredstava-za-razvoj-i-revitalizaciju-poslova-koji-se-smatraju-umetnickim-i-starim-zanatima-odnosno-poslovima-domace-radinosti> (приступљено 13.12.2023).

⁷² Музеј примењене уметности у Београду.

Наслеђе стакла у музејским установама – анализа стања

Према резултатима анкетног истраживања музејских установа, види се да музеји и галерије са фондом који су одговорили на упитник имају укупно 3.465.851 предмета, од којих се 48,6% налази у музејима комплексног типа, а 51,4% у специјализованим музејима. Од 77 музеја и галерија који су попунили упитник, 66,2% њих (51 музеј) у својим збиркама има и предмете од стакла из периода од 19. века до данас. Наиме, 30 музеја комплексног типа (81,1%) и 21 специјализовани музеј (52,5%) поседује предмете од стакла из наведеног периода (Графикон 1).

Графикон 1: Процент музеја комплексног и специјализованог типа који поседују предмете од стакла из периода од 19. века до данас

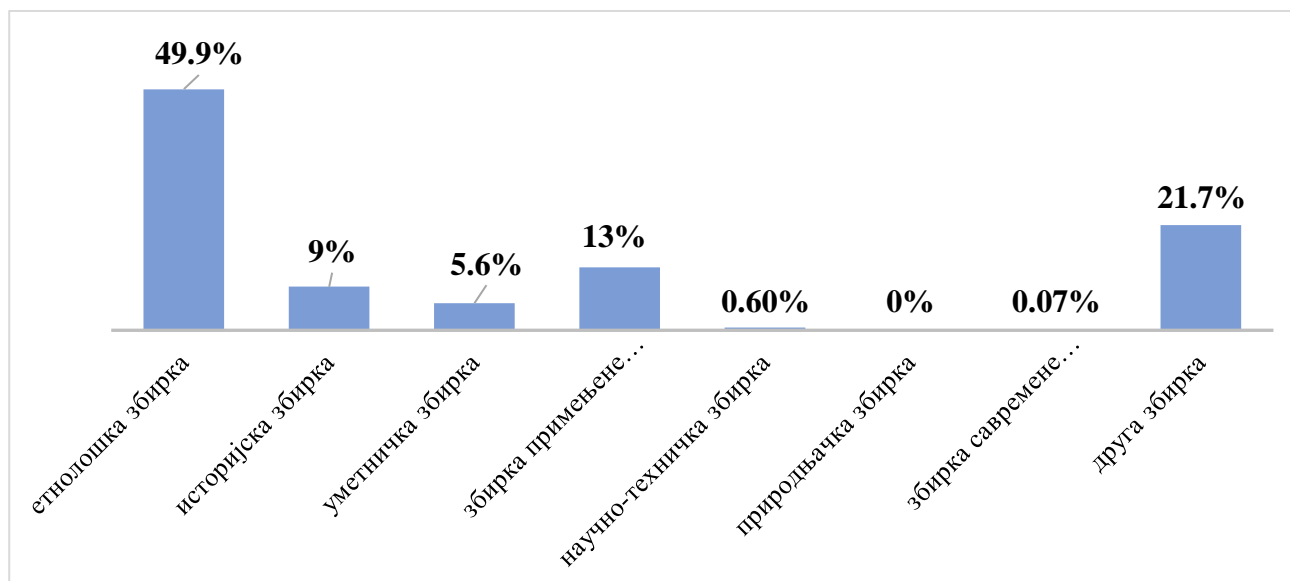
Број предмета од стакла из периода од 19. века до данас у музејима износи 9.444, што чини 0,3% од укупног броја предмета у музејима, односно 0,5% од укупног броја предмета у музејским установама које чувају предмете од стакла из наведеног периода. Међутим, важно је напоменути да овај број није коначан, с обзиром на то да нисмо добили одговоре на упитник из свих музеја и галерија у Србији који су били укључени у пројекат о стакларству. Стога се током анкетног истраживања могло закључити да запослени/е у музејима нису упознати/е са тим шта би све могло да се води као предмет од стакла⁷³ те да су поједини музеји и галерије дали податке само за једну збирку.

У 80% музеја комплексног типа, предмети од стакла постоје у етнолошком, затим у уметничком (60%) и историјском одељењу (43,3%). У музејима комплексног типа, документовано је 6.807 предмета од стакла из периода од 19. века до данас. Ови предмети се у највећем броју чувају у етнолошким збиркама (49,9%), а затим и у другим збиркама (збирка здравствене културе, збирка фотографија, легати), и то 21,7% њих, док ни у једном музеју не постоји предмет од стакла у природњачкој збирци из периода од 19. века до данас (Графикон 2). Поједини музеји у оквиру својих одељења/збирки имају и (под)збирке/колекције стакла. Такав је пример са Завичајни музејем Јагодина, који у оквиру уметничког одељења има збирку предмета од стакла (Слика 13а; Слика 13б); Народним музејем Краљево, који у етнолошкој збирци има збирку стакленог покућства; Народним музејем Зајечар, где се збирка стакла налази у оквиру етнолошког одељења, док се у Народном музеју Зрењанин, у уметничком одељењу, у збирци примењене уметности чува колекција стакла, керамике, порцелана.⁷⁴

⁷³ У упитницима који су послати музејима и галеријама наглашено је да се под „предметима од стакла“ подразумевају музејски предмети на којима доминира стакло у односу на друге материјале.

⁷⁴ Видети: <https://staklosrbija.rs/sve-zbirke/> (приступљено 12.12.2023).

Графикон 2: Процент предмета од стакла из периода од 19. века до данас у збиркама музеја комплексног типа

Слика 13а: Бањска чаша, 1886–1896, Нацко Јанковић и компанија, Документација Завичајни музеј Јагодина, Збирка предмета од стакла, инв. бр. 52

Слика 13б: Украсни бокалчић, 1882–1890, Нацко Јанковић и компанија, Документација Завичајни музеј Јагодина, Збирка предмета од стакла, инв. бр. 1

Посебно је важно истаћи да се у музејима који се налазе у градовима/општинама у којима су некада радиле фабрике стакла чува мали број предмета од стакла. Наиме, подаци нису доступни за музеје у Параћину и Зајечару, али подаци музеја у Панчеву, Јагодина, Аранђеловцу и Прокупљу показују да се у збиркама ова четири музеја укупно чува 464 предмета од стакла из периода од 19. века до данас. Према мишљењу кустоса Народног музеја Топлице у Прокупљу, ова установа би требало да у оквиру уметничке збирке оформи подзбирку/колекцију стакла, јер Музеј поседује 65 предмета од стакла произведених у фабрикама у Параћину и Прокупљу (Слика 14), а циљ је да се у сарадњи са грађанима прикупи

још предмета⁷⁵. Са једне стране, према речима кустоса/киња у музејима, међу грађанима, али и актерима у култури – још увек не постоји развијена свест о значају стакларског наслеђа на тлу Србије, због чега се такви предмети не поклањају, нити се нуде музејима за откуп. Са друге стране, поједини музеји на територији АП Војводине који се налазе у градовима у којима нису постојале фабрике стакла – похрањују већи број предмета од стакла из периода од 19. века до данас, укупно 3.150, јер су добијени и/или наслеђени од колекционара који су живели и радили пре Другог светског рата. Међу тим музејима, издваја се Музеј Града Новог Сада, Народни музеј Зрењанин⁷⁶ и Музеј Војводине.

Индустријска производња није препозната као наслеђе (кустос музеја).

Да нема тог димњака, грађани не би ни знали да је овај град имао фабрику стакла (кустос музеја).

Мислим да би у свим музејима у градовима у којима је некада постојала фабрика стакла требало да постоји (под)збирка стакла (кустос музеја).

Локалне заједнице где је некада била производња стакла треба да схвате да је то део баштине и да зато треба да се чува, било као нематеријално наслеђе, било кроз предмете или уметничке радионице (кустоскиња музеја).

То се не перципира као културне баштина, не постоји свест о значају тог СФРЈ наслеђа, самим тим и стакла. Музеји треба да подигну свест о томе и да се другачије односе, и у локалним музејима и шире, према том СФРЈ наслеђу и дизајну... Потребно је да свака средина то уочи као значајно, да (том наслеђу) да на значају, на пример, кроз презентације... У неким срединама где више нема фабрика праве се нови музеји, неки простори за едукацију... То може да буде у неком граду где је постојала фабрика, али битно је да имају мајстора, неког ко то може да произведе стакло... Чак и ако не постоје мајстори, мислим да би (стакларство) свакако требало да заживи (као културна баштина) (кустоскиња музеја).

Затварање фабрика је пратио и распад државе, али да се неко у институцији (музеју) није нашао да прикупи материјал... Били су једном до некадашње фабрике стакла, на пола сата, и то је то, то је за њих било истраживање (саговорник у истраживању).

Ми скоро да и немамо предмете од стакла из наше фабрике стакла... Прво, ми нисмо о томе размишљали када је Фабрика затворана, а и сада се још увек нисмо усудили да направимо изложбу о некадашњим фабрикама у нашем граду. Не знам како би грађани реаговали... (кустос музеја).

Ми смо територијално надлежни за два места у којима су некада постојале фабрике стакла. Из једне од тих фабрика немамо ниједан предмет, јер то тада није била наша територијална надлежност, а и није постојало интересовање тадашњег директора... Не знам ни сада колико је установа заинтересована (кустос музеја).

⁷⁵ С тим у вези, важно је поменути да у Прокупљу живи и ради Драган Дробњак, академски уметник и дизајнер стакла из некадашње фабрике стакла у Прокупљу, а чија се дела налазе како у музејима у Србији, тако и у неким светским музејима.

⁷⁶ „Предмети од стакла су почели да се прикупљају после Другог светског рата, обилазиле су се куће, сакупљао се, односно 'спасавао' материјал. Добијали смо и од наследника неких угледних породица..., а део смо добили конфискацијом. Занимљив је пример човека који је био оптужен за сарадњу са окупатором, а који је након ослобађања 10% предмета оставио Музеју међу којима су и феноменалне чаше“ (из разговора вођеног са Д. Воргићем, кустосом НМ Зрењанин).

Тек када смо прошле године (2022) имали изложбу, грађани су се заинтересовали и присетили како је било док је Фабрика радила (кустос музеја).

Велики проблем је незнање, брисање сећања, јер млађе генерације не могу да разумеју шта је било у тим фабрикама ако нема ко да им покаже и објасни (кустоскиња музеја).

Неки отпаци из фабрике су изгледали као скулптуре и то се поклањало хотелима по целој Југославији... Кад би се макар нешто од тога нашло, па да и то буде у музеју (радник некадашње фабрике).

Слика 14: Предмети од стакла у НМ Топлице, Прокупље. Фото: Б. Опачић

Највећи број кустоса/киња музеја комплексног типа, у просеку 75% њих који/е су одговорили/е на упитник, наводи/е да не зна колико је предмета од стакла из периода од 19. века до данас домаће производње. Као аргумент најчешће истичу да тако нешто до сада није истраживано или да не познају типологију стакла, па не могу да одреде да ли је предмет произведен негде у Србији или није. Уколико се зна порекло, оно је у највећем броју случајева одређено преко информација добијених од првобитних власника предмета или налепница на предметима, а ређе аналогичом и консултацијом са колегама или колегиницама из других музеја. Предмети домаће производње којима је познато порекло, потичу углавном из Српске фабрике стакла у Параћину, фабрике „Нацко и син“ у Јагодини, фабрике „Кристал“ у Зајечару, а у много мањем броју из фабрика стакла у Прокупљу, Панчеву и Алибунару (Слика 15а, 15б, 15в).

Ми на историји уметности нисмо учили о стаклу... Сада сам задужена за стакло, али признајем да не уем да препознам одакле потиче свако стакло... Таман кад помислим да уем да препознам предмете из Параћина, појави се неки нови предмет из Параћина за који никад не бих рекла да је израђен у тој фабрици... Онда се консултујем са колегама из других музеја који су више упућени у ову тематику (кустоскиња музеја).

Препознавање предмета из фабрике у Алибунару је веома тешко јер су они радили по узору на друге фабрике, и ја сад не знам да ли јесте из те фабрике или није (кустоскиња музеја).

То је велики проблем, ако прође једна генерација, а већ је прошла, ми нећемо знати шта је шта. Опет ћемо проглашавати нешто што је увезено из Мађарске за наше... Зато је потребно проверавати да ли је оно што је тренутно наведено заиста произведено у Србији, а то може хемијским анализама (кустоскиња музеја).

У музејима специјализованог типа, укупно је регистровано 2.573 предмета од стакла из периода од 19. века до данас. Највише предмета од стакла који припадају наведеном периоду налази се у Етнографском музеју у Београду, укупно 874, односно 34%. У овом музеју, предмети од стакла из периода од 19. века до данас чувају се у збирци стакла, збирци посуђа, збирци накита, збирци личних предмета, збирци предмета уз обичаје, збирци народних знања и веровања, збирци сточарства, збирци саобраћаја и транспорта добара, збирци воћарства и виноградарства, збирци лова и риболова и збирци покућства, међу којима највећи број предмета припада збирци личних предмета – 41,1% од укупног броја предмета од стакла у Етнографском музеју у Београду. У осталим музејима специјализованог типа, предмети од стакла из периода од 19. века до данас налазе се у збиркама накита, примењене уметности, скулптуре, техничким збиркама и/или у специфичним збиркама, у складу са музејском грађом специјализованог музеја. Тако се у Музеју Николе Тесле, у збирци Лични фонд Николе Тесле – фотоматеријали, фото плоче и слајдови, налази 478 предмета од стакла; у Музеју примењене уметности, у збирци керамике, стакла и порцелана – 396 предмета; у Педагошком музеју, у збирци школске опреме, ученичког прибора и наставних средстава за све образовне нивое – 224 предмета; у Музеју Југославије, збирци поклона – примењена уметност, 128 предмета, а збирци поклона – техника, 94 предмета, док се у Историјском музеју Србије, у техничкој збирци налази 36 предмета, у збирци свакодневног живота и популарне културе 25 предмета, у збирци примењене уметности 32 предмета и 47 предмета у збирци реалија. Кустоси/киње у музејима специјализованог типа се, такође, срећу са непознавањем порекла производње предмета од стакла који се налазе у њиховим збиркама. Наводе да немају такве информације те да није могуће са сигурношћу одредити где су ови предмети настали. Уколико је познато порекло, ради се најчешће о предметима произведеним у Српској фабрици стакла у Параћину, „Кристал“ у Зајечару, фабрикама у Јагодини, Панчеву и Аранђеловцу. Поједини музеји (комплексног и специјализованог типа) у својим збиркама чувају предмете од стакла из 19. и 20. века који су произведени у иностранним (најчешће чешким) радионицама, али су осликани од стране српских уметника⁷⁷.

⁷⁷ Међу којима се издваја Урош Чавић.

Слика 15а: Ваза произведена у фабрици „9. октобар“ у Прокупљу. Документација НМ Топлице, Прокупље

Слика 15б: Боца за пиво, непознато порекло производње. НМ Панчево. Фото: Б. Опачић

Слика 15в: Осликана чаша, непознато порекло производње. Замак културе Врњачка Бања. Фото: Д. Мартиновић

Током спроведеног теренског дела истраживања, наглашено нам је да један од проблема у музејима везан за предмете од стакла јесу услови њиховог чувања. Музеји иначе немају довољно простора и депои углавном нису опремљени према начелима музејске делатности. Са ставом да је један од највећих проблема недостатак простора за чување и излагање предмета од стакла слаже се више од половине (54,9%) анкетираних представника/ца музеја који поседују предмете од стакла из периода од 19. века до данас, односно нешто мање од две трећине (63,3%) представника/ца музеја комплексног типа и 42,9% специјализованих музеја. Да је пак велики проблем недостатак опреме за заштиту, чување, презентацију и интерпретацију наслеђа од стакла, сматра 41,2% њих (46,7% из музеја комплексног типа и 33,3% из специјализованих музеја).

Не може стакло да се држи у картонским кутијама, може неки период, а чак и то што држе неки период, није адекватно спаковано, већ је нагурано (кустоскиња музеја).

Стакло није захтевно, не тражи неке посебне услове као, на пример, текстил (кустоскиња музеја).

Упоређујући податке о типу стакла у свим збиркама музеја комплексног типа, добија се

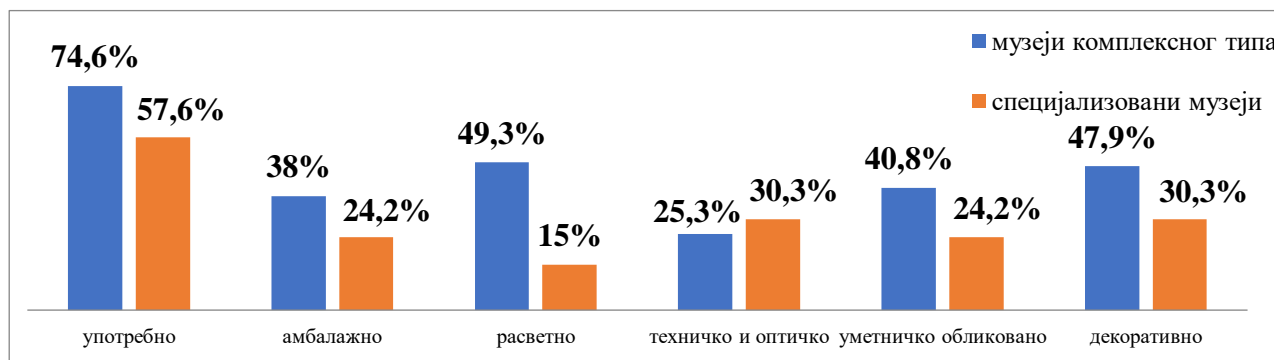

Слика 16: Сервис за ракију. Документација Завичајни музеј Јагодина, Збирка предмета од стакла, инв. бр. 28

податак да је највише употребног стакла – 74,6% (Слика 16), затим расветног – 49,3% и декоративног – 47,9%, а најмање техничког и оптичког – 25,3% (Графикон 3). Гледајући према збиркама, у етнолошким збиркама и специфичним (другим) збиркама, највећи проценат предмета од стакла из периода од 19. века до данас припада употребном стаклу (95,8% у етнолошким збиркама и 71,4% у другим збиркама), а затим расветном и амбалажном. У историјским збиркама, најбројније је употребно стакло – 62,5%, па амбалажно и техничко и оптичко, док је у уметничким збиркама и збиркама примењене уметности најзаступљеније декоративно стакло – 77,8% у уметничкој збирци и 83,3% у збирци примењене уметности, а затим уметнички обликовано стакло. У збиркама

ових музеја могу се наћи поједини предмети који представљају иконе на стаклу и огледала, фотографске плоче, рекламно стакло, пехаре и награде те стаклене негативе. У збиркама специјализованих музеја, 57,6% предмета чини употребно стакло, па техничко и оптичко (30,3%), као и декоративно (30,3%), а онда уметнички обликовано (24,2%) и амбалажно (24,2%). У збиркама специјализованих музеја налазе се и стаклене перлице, слике на стаклу, осликано стакло и богослужбени стаклени предмети (Графикон 3).

Графикон 3: Тип стакла из периода од 19. века до данас у музејима

Предмете од стакла из периода од 19. века до данас на сталној поставци има укупно 31 музеј (63,6% од укупног броја музеја који имају предмете од стакла), односно 70% музеја комплексног типа који поседују предмете од стакла из наведеног периода и 58,8% специјализованих музеја који имају предмете од стакла и сталну поставку. На сталним поставкама музеја изложено је преко 1.000 предмета од стакла, од чега највише у Завичајном музеју Књажевац и Музеју Војводине, а од специјализованих – у Педагошком музеју⁷⁸. Народни музеј Панчево, у оквиру сталне поставке, која ће реконструкцијом бити промењена, нема изложене предмета из 20. века, па самим тим ни предмете који потичу из Индустрије стакла Панчево, док музеји у Јагодини, Аранђеловцу и Прокупљу на сталним поставкама имају изложене предмете од стакла, од којих су неки произведени у фабрикама које су постојале у овим градовима. Када је реч о сталној поставци у Завичајном музеју Јагодина, важно је напоменути да је у припреми израда нове сталне поставке која ће се више бавити идентитетом Јагодине, па самим тим и фабрикама стакла које су ту постојале. Представници/е парафинског и зајечарског музеја нису одговорили/е на упитник, али приликом посете Народном музеју у Зајечару, на сталној поставци нисмо евидентирали ниједан предмет од стакла из периода од 19. века до данас, нити део поставке који би био посвећен раду некадашње фабрике „Кристал“ у Зајечару.

Тренутно су лоши услови у музеју за излагање стакла... Витрине су небезбедне, а и стакло треба заштитити од влаге (кустоскиња музеја).

Пошто у Републици Србији не постоји обједињен „Регистар покретних културних добара“, тачне информације да ли је неки предмет од стакла из периода од 19. века до данас категорисан као културно добро нису доступне. Када је реч о предметима који су настали у 19. веку и у првој половини 20. века, њих има мало јер су многи страдали у ратовима. Ипак, важно је нагласити да ниједан од тих предмета није домаће производње, већ су настали у иностраним радионицама и прављени су за дворове, као и да у оквирима светске производње ти предмети немају велику вредност. Међу предметима насталим у другој половини 20. века, постоје

⁷⁸ Етнографски музеј у Београду није навео тачан број предмета од стакла из периода од 19. века до данас изложених на сталној поставци.

предмети које су израдили значајни инострани уметници, али ни то нису њихови врхунски радови. Међутим, многи радови домаћих дизајнера могли би да буду категорисани као културно добро од великог значаја. У оквиру светског обележавања године стакла (2022), постојао је подпројекат „Седам светских чуда“, у коме је Србија дала предлог мозаика Карађорђевог цркве на Опленцу који су ушли у ужи избор, али нису у даљи одабир.

Треба да се направи нека селекција националне производње и да се поједини предмети прогласе за културна добра, можда и од великог значаја (кустоскиња музеја).

Од 2000. године – две трећине (66,7%) музеја који поседују предмете од стакла из периода од 19. века до данас набавило је предмете од стакла, међу којима је 76,7% музеја комплексног типа и 52,4% специјализованих музеја. Гледајући према збиркама у музејима и једног и другог типа, као и према годинама аквизиције последњег предмета од стакла, примећује се да је највише музеја набавило предмете након 2020. године, односно током 2022. и 2023. године. До 2000. године, предмети су набављани спорадично, ређе од једног предмета за десет година. У музејима комплексног типа, предмети су сакупљани за етнолошке, историјске и уметничке збирке, док након 2000. године – ниједан предмет није набављен за научно-техничке збирке. Међутим, треба рећи да немају сви музеји комплексног типа податке о годинама аквизиције последњег предмета од стакла, због чега се може претпоставити да је ушао у збирку пре више од двадесет година и да се није водила евиденција о томе. Специјализовани музеји су последње предмете од стакла набавили након 2011. године, међу којима има и предмета из 2022. и 2023. године. Музеј Николе Тесле је предмете од стакла последњи пут набавио 1952. године, када је Музеј и основан⁷⁹, а Музеј Српске православне цркве 1946. године. Од музеја који су након 2000. године набавили предмете од стакла – 82,3% њих је предмете добило поклоном, међу којима је 86,9% музеја комплексног типа и 72,7% специјализованих музеја. На овај начин сакупљено је укупно 1.593 предмета од стакла из периода од 19. века до данас. Музеји комплексног типа су, од 2000. године, набавили преко поклона у просеку 72 предмета од стакла, а специјализовани 19. Од музеја који су након 2000. године набавили предмете од стакла – 64,7% њих је то чинило и преко откупа. Наиме, откупом су, након 2000. године, предмети од стакла из периода од 19. века до данас ушли у 65,2% музеја комплексног типа и 63,6% специјализованих музеја (Графикон 4), односно тако је набављено 200 предмета. Посматрајући укупан број набављених предмета од 2000. године, може се рећи да је 11,1% предмета ушло у музеје преко откупа – у музеје комплексног типа 6,5%⁸⁰, а у специјализоване музеје 39,8%⁸¹. Представници/це музејских установа, нарочито комплексног типа, који/е су учествовали/е у интервјуима, сматрају да велики проблем за набавку предмета, нарочито оних из новије историје – представљају мала средства за откуп. Стога, мишљења су да на конкурсима Сектора за културно наслеђе и дигитализацију недостаје линија за откуп музејских предмета. У оквиру анкетног истраживања, 43,1% представника/ца музеја који поседују предмете од стакла навело је да је један од разлога који онемогућавају да се више баве темом стакла – недостатак средстава за обраду, презентацију и откуп предмета од стакла. Кустоси/киње музеја комплексног типа су овај разлог чешће навели/е, 53,3% њих, док је исти разлог навело 28,6% кустоса/киња музеја специјализованог типа.

⁷⁹ Музеј Николе Тесле баштини оригиналну архиву чувеног научника.

⁸⁰ У просеку је откупљено 7 предмета по музеју.

⁸¹ У просеку је откупљено 14 предмета по музеју.

Наш музеј је откупио чаше Уроша Чавића, док је његов син, Огњен Чавић, поконио 1967. године Музеју тридесет експоната: пехар, бокал и шест чаша са грбовима земаља, потом чаше и друго. Такође, једна позната кикиндска грађанска породица је понудила Музеју изванредан број предмета од стакла из ове радионице (кустоскиња НМ Кикинда).

Наш музеј у буџету нема средства за откуп... Како ми онда да набавимо нове предмете? Није то више као раније, не поклањају људи радо предмете, очекују неку надокнаду (кустоскиња музеја).

Једном је једна госпођа желела Музеју да покони предмете од стакла који су произведени у нашој фабрици, али тражила је да за то добије неку захвалницу. Нажалост, нисмо били у могућности да јој изађемо у сусрет (кустоскиња музеја).

Људи донесу предмете и очекују да ћемо им за то дати велику своту новца. А ми уопште немамо новац за откуп (кустоскиња музеја).

Ја имам износ за откуп, али не знам где да тражим стакло... Ми не можемо да купујемо по бувљацима, по 'порталима', јер морамо да знамо порекло..., евентуално можемо код проверених антикварница (кустоскиња музеја).

Јављају ми се људи који желе да продају или, ређе, да поконе предмет. Ако примим један вредан предмет из те колекције, морам да примим све... Непријатно ми је кад ми неко поклања све, а мени се свиђа један предмет и онда морам да узмем све (кустоскиња музеја).

Неке од предмета сам ја купила на бувљаку, па их поконила Музеју (кустоскиња музеја).

Дешава се да нам људи дају предмете за изложбу, па да траже да их после вратимо (кустоскиња музеја).

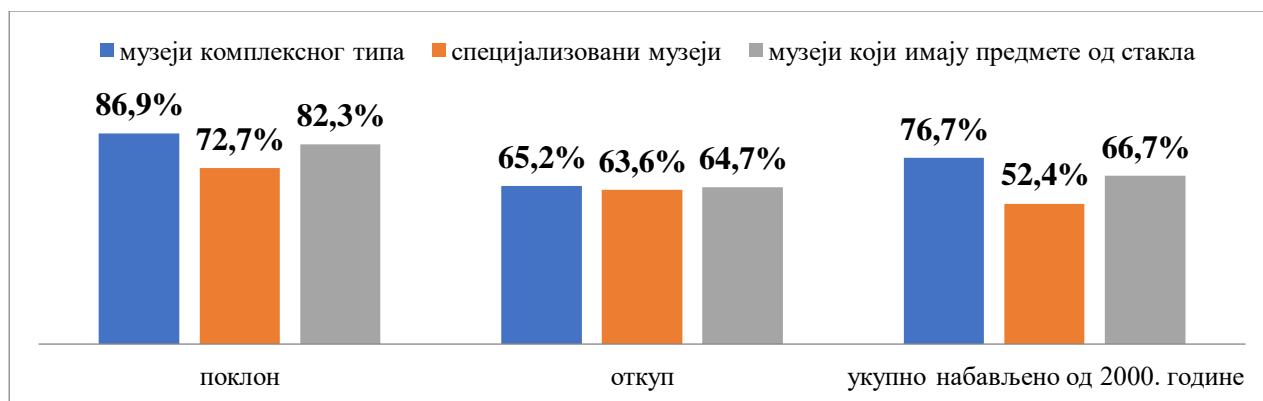
Ретко нам и поклањају предмете из друге половине 20. века. Ваљда мисле да то није историја (кустос музеја).

То је сад мало и социјални моменат... Они то стакло не доживљавају као баштину, имају то стакло и не размишљају да би могли да га поконе музеју (кустоскиња музеја).

Проблем је и што управа Музеја нема разумевања за откуп (кустоскиња музеја).

Музеј је откупио неке моје радове (уметник).

Графикон 4: Набавка предмета од стакла из периода од 19. века до данас, од 2000. године

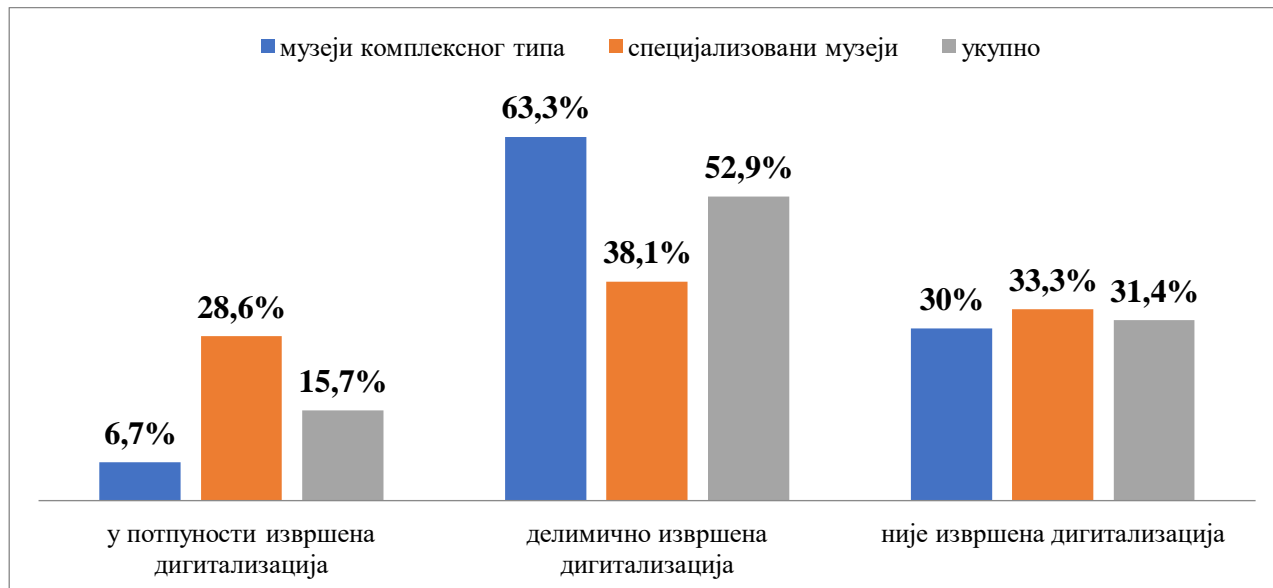

Музеји који поседују предмете од стакла из периода од 19. века до данас, у највећем проценту су извршили делимичну дигитализацију предмета (52,9%) или уопште нису дигитализовали

предмете – 31,4%, док је најмањи проценат, 15,7% њих, у потпуности дигитализовао предмете. Ипак, у анкетном истраживању, 9,8% представника/ца музеја навело је као проблем у бављењу темом стакла – недостатак средстава за дигиталну обраду података о предметима од стакла и дигиталну презентацију, међу којима су бројнији/е представници/це музеја комплексног типа – 13,3%, у односу на 9,5% представника/ца специјализованих музеја. Делимичну дигитализацију извршило је 63,3% музеја комплексног типа који поседују предмете од стакла из наведеног периода, а потпуну њих 6,7%. Од специјализованих музеја, 38,1% њих је делимично дигитализовао предмете, а 28,6% музеја је то обавило у потпуности (Графикон 5). Дигитални снимак и опис предмета урадило је 39,2% музеја, односно 36,7% музеја комплексног типа који поседују предмете од стакла и 33,3% специјализованих музеја који поседују предмете од стакла. Дигитални картон у ИМУС-у има 49% музеја, односно 60% музеја комплексног типа и 33,3% специјализованих музеја. У четири музеја комплексног типа⁸² предмети од стакла су доступни на интернету, док неки специјализовани музеји имају 3Д моделе⁸³, видео записе и дигиталне реконструкције предмета⁸⁴. Што се тиче доступности на интернету, треба поменути Завичајни музеј Јагодину, који на својој интернет страници има виртуелну изложбу предмета од стакла, каталог о развоју стакларства у Србији и блог посвећен стакларству у Јагодини⁸⁵.

Захваљујући дигитализацији, ти предмети су 'оживели' и могу да припадну једног дана виртуелном музеју стакла. Такође, неке друге генерације могу да добију доста информација које не би имале да сада нисмо идентификовали или обрадили неку појаву, збирку (кустос музеја).

Графикон 5: Дигитализација предмета од стакла

Што се тиче издвајања из буџета музејских установа током 2022. године, 90,2% музеја који поседују предмете од стакла из периода од 19. века до данас није издвојило за конзервацију и/или дигитализацију предмета од стакла и/или програме везане за тему стакла. За

⁸² Завичајни музеј Јагодина, Народни музеј Зрењанин, Музеј Војводине и Музеј града Београда.

⁸³ Историјски музеј Србије.

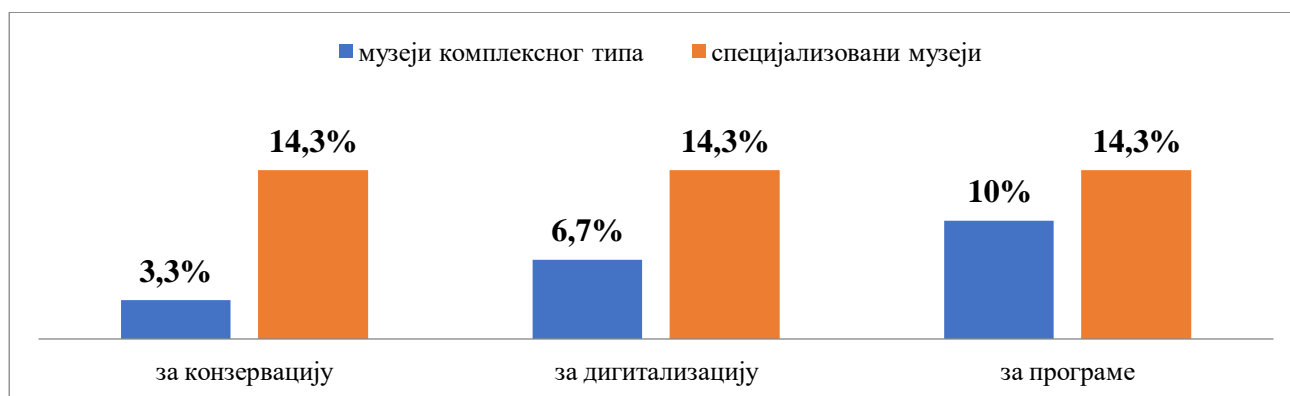
⁸⁴ Музеј примењене уметности у Београду.

⁸⁵ Видети: <https://jagodina.museum/izlozbe/nacko-jankovic/>, <http://jagodina.museum/wp-content/uploads/2022/05/radjanje-staklarstva-u-srbiji.pdf>, <https://jagodina.museum/izlozbe/radjanje-staklarstva-u-srbiji-zmj/> (приступљено 20.12.2023).

конзервацију – 96,7% музеја комплексног типа није издвојило средства, односно 3,3% је то учинило (Народни музеј Краљево). Од музеја специјализованог типа – 85,7% није из буџета издвојило средства за конзервацију, док 14,3% јесте (Галерија Матице српске, Музеј науке и технике и Музеј примењене уметности). Готово исти подаци се односе и на издвајање средстава из буџета установе за дигитализацију предмета од стакла, за коју средства није издвојило 93,3% музеја комплексног типа и 85,7% специјализованих музеја. Наиме, средства за ове потребе издвојило је 6,7% музеја комплексног типа – Музеј Војводине и Завичајни музеј Књажевац, и 14,3% специјализованих музеја – Музеј примењене уметности, Музеј Цептер и Музеј наивне уметности „Илијанум“. За програме везане за тему стакла, у 2022. години – 84,3% музеја који имају предмете од стакла није издвојило средства из буџета установе, међу којима је 90% музеја комплексног типа и 85,7% специјализованих музеја. То је учинило 10% музеја комплексног типа (Завичајни музеј Јагодина, Музеј Војводине и Народни музеј Краљево) и 14,3% специјализованих музеја – Музеј науке и технике, Музеј примењене уметности и Музеј наивне уметности „Илијанум“ (Графикон 6).

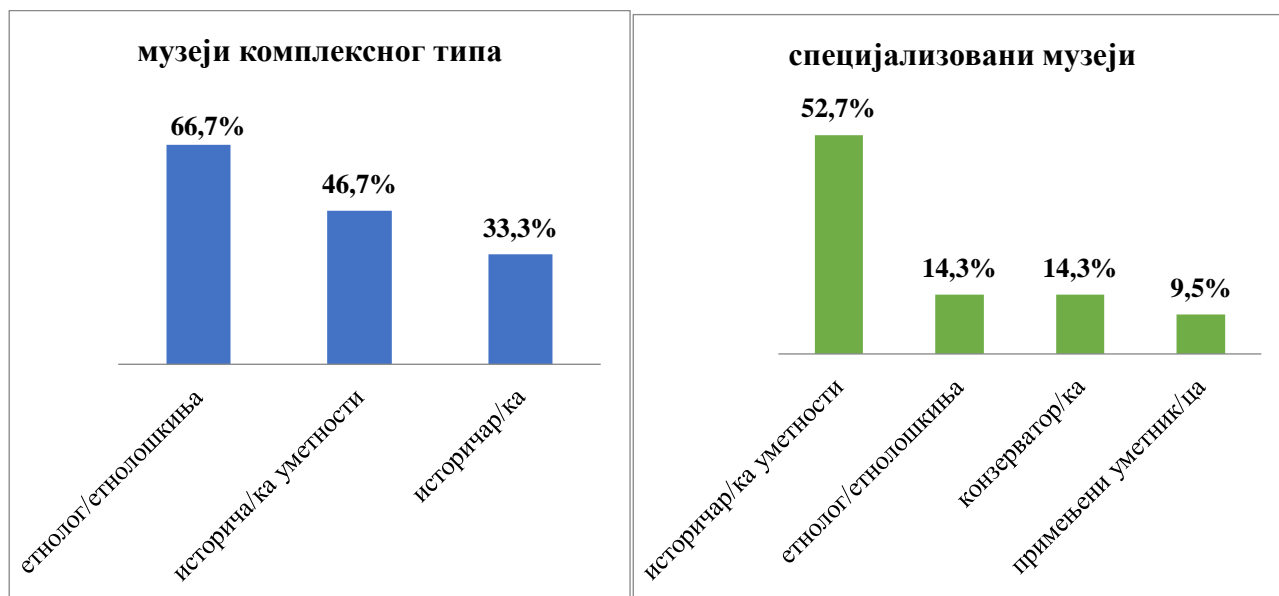
Проблем је што се свака већа активност одужи због чекања да се уплате средства, па је тако било и са рестаурацијом ових витража (кустоскиња музеја).

Графикон 6: Процент музеја који су издвојили средства из буџета установе 2022. године за потребе предмета од стакла

За предмете од стакла из периода од 19. века до данас, у музејима комплексног типа задужени су етнологзи/етнолошкиње (66,7%), што је и очекивано, с обзиром на то да се највећи број предмета из овог периода и налази у етнолошким одељењима. Поред њих, стаклом у музејима се баве и историчари/ке уметности – 46,7% њих и историчари/ке – 33,3% њих, док је других образовних профила много мањи проценат (археолози/археолошкиње, конзерватори/ке, менаџери/ке у уметности, примењени/е уметници/це). У специјализованим музејима, за ове предмете задужени/е су првенствено историчари/ке уметности – 52,7%, затим етнологзи/етнолошкиње и конзерватори/ке, по 14,3% њих, па примењени/е уметници/це – 9,5%, док је много мање оних који су завршили студије археологије, историје и пољопривреде (Графикон 7).

Графикон 7: Кустоси задужени за предмете од стакла из периода од 19. века до данас

Према мишљењу трећине (33,3%) запослених у музејима који у збиркама поседују предмете од стакла – потребан је додатни стручни кадар који би се бавио тематиком стакла, па 27,4% њих као разлог који онемогућава бављење стаклом истиче недостатак кадра. Са овим ставом се слаже 40% представника/ца музеја комплексног типа⁸⁶ и 23,8% представника/ца специјализованих музеја⁸⁷. Најпотребнији кадар су конзерватори/ке (у 75% музеја комплексног типа и 80% специјализованих музеја), док се у много мањој мери наводе етнолози/етнолошкиње, историчари/ке уметности и примењени/е уметници/це.

Када је реч о конзерваторима/кама, они/е задужени/е за стакло раде у 9,8% музеја који поседују предмете од стакла, и то 13,3% њих у музејима комплексног типа (Народни музеј Србије, Народни музеј Ниш, Народни музеј Ужице и Народни музеј Краљево) и 4,8% њих у специјализованим музејима (Музеј науке и технике). Међутим, овај податак треба узети са резервом јер је током теренског дела истраживања утврђено да само у два музеја раде конзерватори/ке који/е су специјализовани/е за конзервацију стакла (Народни музеј Србије⁸⁸ и Народни музеј Ниш). Према њиховом мишљењу, у Србији недостаје барем још једна особа која би се бавила конзервацијом стакла, нарочито уколико се има у виду да је конзервација већине предмета од стакла урађена током 80-их година 20. века те да се након 25–30 година губи физичка стабилност предмета, због чега је потребно извршити њихову реконзервацију. Везано за то, треба поменути да је, током Међународне године стакла, у Музеју науке и технике одржана једнодневна радионица за око 50 конзерватора/ки на тему конзервације стакла, док радионица о рестаурацији стакла није реализована. Додатним едукацијама у трајању од 7 до 14 дана, конзерватори/ке запослени/е у музејима могли/е би да стекну знања и вештине у области конзервације и рестаурације стакла. За конзервацију стакла, посебно су значајна усавршавања ван Србије.⁸⁹ Такође, према речима конзерваторке стакла која је учествовала у истраживању, нововековно стакло ређе долази на конзервацију, а последњих

⁸⁶ Недостатак кадра, као један од проблема, наводи 26,7% њих.

⁸⁷ Недостатак кадра, као један од проблема, наводи 28,6% њих.

⁸⁸ У некадашњем Централном институту за конзервацију у Београду, сада припојеном Народном музеју Србије.

⁸⁹ Конзерватори/ке за стакло наводе да су знања и вештине о конзервацији стакла добили/е од конзерватора/ки из Британског музеја који/е су пре више година долазили/е у Србију и вршили/е едукације, и у Метрополитен музеју у Њујорку, преко стипендија.

година су на конзервацији били предмети једино из Етнографског музеја и Музеја примењене уметности. Стаклени предмети из периода од 19. века до данас су више коришћени, огребани су, па је немогуће урадити испуне огреботина, док оно што није печена боја нестане, због чега се након конзервације предмета виде сви недостаци.

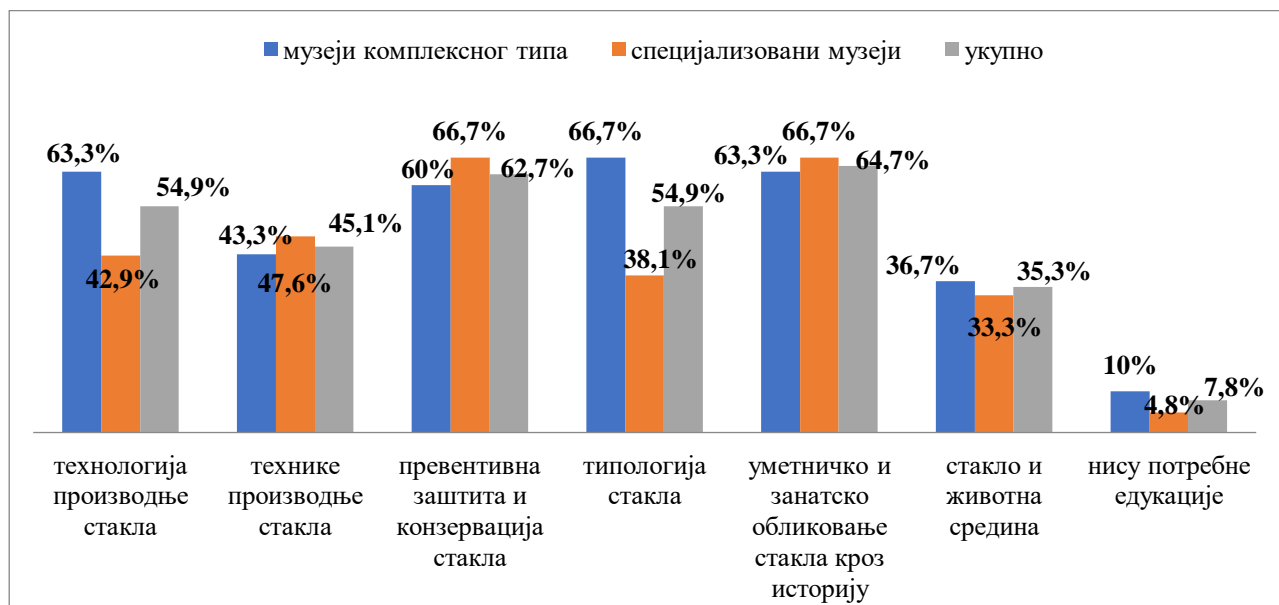
Мора неко да буде обучен да ради конзервацију стакла за нас из мањих музеја (кустос музеја).

Србија мора да има најмање три конзерватора за стакло. Они треба да добију стипендије, да се усавршавају у иностранству, са обавезом да после раде овде (кустос музеја).

Потребу за додатним едукацијама на тему стакла не истичу само конзерватори/ке већ и кустоси/киње који/е у својим одељењима/збиркама имају предмете од стакла из периода од 19. века до данас. Тако, нешто мање од трећине (31,4%)⁹⁰ анкетираних кустоса/киња наводи/е као један од проблема – недовољно знање о теми стакларства. Током теренског истраживања, кустоси/киње су истакли/е да су неопходне додатне едукације, нарочито на тему препознавања стакла домаће и иностране производње (чешке и аустријске). Анкетно истраживање музејских установа потврђује потребу за додатним едукацијама, па тако представници/е музејских установа који имају предмете од стакла на првом месту истичу тему уметничког и занатског обликовања стакла кроз историју (64,7%), затим превентивне заштите и конзервације стакла (62,7%), док је најмањи проценат заинтересован за тему стакла и животне средине (7,8%). Када се сагледају резултати према типу музејских установа, примећују се извесне разлике. Наиме, представници/це музеја комплексног типа првенствено желе едукације на тему типологије стакла (66,7%), а затим уметничког и занатског обликовања стакла кроз историју (63,3%) и технологије производње стакла (63,3%). Кустоси/киње специјализованих музеја као приоритете наводе превентивну заштиту и конзервацију стакла те уметничко и занатско обликовање стакла кроз историју (по 66,7%), па технику производње стакла (47,6%). Запослени и у музејима комплексног типа и у специјализованим музејима најмање су заинтересовани за тему стакла и животне средине (36,7% њих из музеја комплексног типа и 33,3% њих из специјализованих музеја) (Графикон 8).

⁹⁰ Наиме, 33,3% кустоса/киња музеја комплексног типа и 28,6% кустоса/киња специјализованих музеја.

Графикон 8: Потребне едукације на тему стакла

Едукација кадра је приоритет... Добра је идеја са стручном групом ИКОМ-а, али треба да ураде нешто више... Морамо да будемо свесни да ни на факултетима више нема кадра (кустос музеја).

Све теме су подједнако битне, и технологија обраде стакла и обликовање стакла и материјали..., али држава мора да стане иза тога (кустоскиња музеја).

То знање је веома битно... Нико од нас не зна све, а поготово што на факултету о томе и не учимо (кустоскиња музеја).

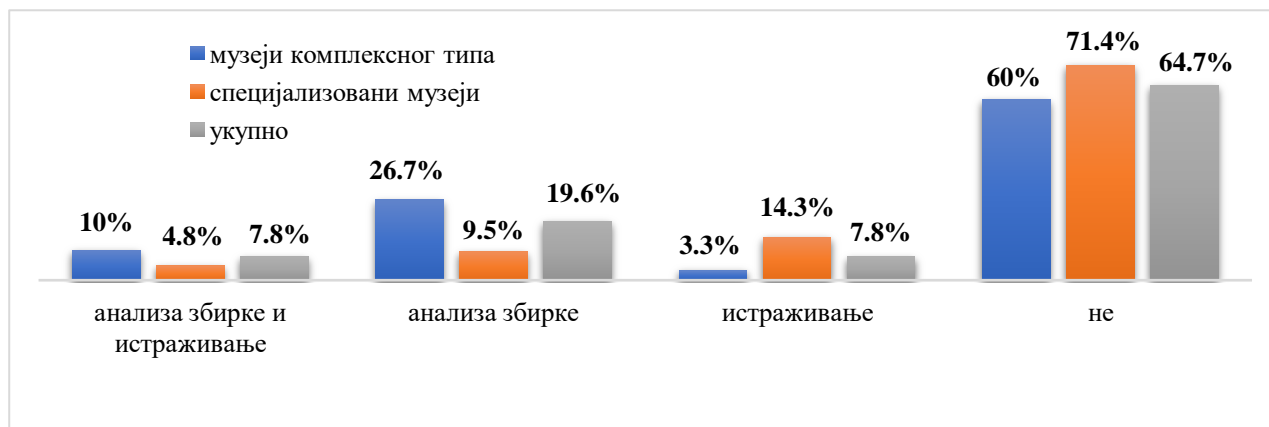
Наслеђа од стакла у музејским установама – програми

Подаци о програмима прикупљени приликом анкетног истраживања музејских установа показују да предмети од стакла највећем броју установа нису приоритет. Наиме, скоро две трећине (64,7%) установа није радило анализу збирке предмета од стакла од 2000. године, нити је спровело неко научно истраживање, односно иницирало пројекат на тему стакларства. Од музејских установа које су се бавиле неком од тема, највише је оних које су урадиле анализу збирке – 19,6% њих. Постоје разлике по питању реализованих послова код музеја комплексног типа и специјализованих музеја, па је тако 26,7% музеја комплексног типа који имају предмете од стакла из периода од 19. века до данас урадило анализу збирке, док су само три установе (10%) урадиле и анализу збирке и спровеле истраживање (пројекат) – Завичајни музеј Јагодина, Народни музеј Зрењанин и Народни музеј Краљево. Специјализовани музеји који имају предмете од стакла из периода од 19. века до данас првенствено су спровели истраживање – 14,3%, док је само једна установа, и то Етнографски музеј у Београду, завршила анализу збирке и спровела истраживање (Графикон 9а).

Слични подаци се тичу и организације догађаја у периоду од 2000. године на тему стакларства. Резултати анкетног истраживања показују да је 31,4% музеја који поседују предмете од стакла организовало неки догађај на ову тему од 2000. године. Најчешће је реч о изложбама са каталогом и/или стручним публикација које је реализовало 27,4% музеја, односно 36,7% музеја комплексног типа и 14,3% специјализованих музеја, а затим о предавањима и трибинама (17,6%) и едукативним радионицама (17,6%). Оба типа догађаја су више реализована од стране музеја комплексног типа (Графикон 9б). Од музеја комплексног типа,

више догађаја су организовали Завичајни музеј Јагодина⁹¹, Народни музеј Зрењанин⁹², Музеј Војводине⁹³, Народни музеј Краљево, Народни музеј Топлице⁹⁴, Народни музеј Ужице⁹⁵ и Народни музеј Кикинда⁹⁶, а од специјализованих – Музеј науке и технике⁹⁷ и Музеј примењене уметности, који је од 2006. до 2019. године организовао гостујуће изложбе⁹⁸ и поставку „Слатки Београд“ 2013. године. Од 2000. године, по један догађај реализовали су Градски музеј Сомбор⁹⁹, Музеј града Новог Сада¹⁰⁰, Градски музеј Вршац¹⁰¹, Музеј у Пријеполу¹⁰², Завичајни музеј Рума¹⁰³, Музеј афричке уметности¹⁰⁴, Музеј наивне и маргиналне уметности¹⁰⁵ и Музеј наивне уметности „Илијанум“¹⁰⁶.

Графикон 9а: Програмска делатност на тему стакларства, од 2000. године

⁹¹ „Књига о стаклу“ – Зборник радова са симпозијума „150 година стакларства у Србији“; изложба „Рађање стакларства у Србији“; три виртуелне изложбе на сајту Музеја, радионице за децу школског узраста.

⁹² Изложба „Од историцизма до модернизма: Збирка стакла Воргић“ (2013); изложба „Наше стакло“ (2016).

⁹³ Изложба „Додир стакла“; предавања о римском и о нордијском стаклу, радионице уз изложбу.

⁹⁴ Изложба Драгана Дробњака и радионица гравирања на стаклу.

⁹⁵ Изложба „Трпезно посуђе“ из збирке Народног музеја Ужице и домова Ужичана.

⁹⁶ Стручни рад на тему „Стаклена чаролија Уроша Чавића – осликавање на стаклу“ и дечија радионица на тему осликавања предмета од стакла.

⁹⁷ Изложбе, предавања, радионице, демонстрације.

⁹⁸ Изложба стакла Еме Варге (2006); изложба Лубомира Ферка (2007, 2019); изложба савременог нордијског стакла; изложба Вељка Зејака; изложба савременог мађарског стакла; изложба Уметничке иницијативе из Амстердама 'Fragile: Glass Narrative, Broken Histories'.

⁹⁹ Изложба икона на стаклу из збирке Градског музеја Сомбор.

¹⁰⁰ Чешко стакло из збирке Браниславе Шоше.

¹⁰¹ Стакло, метал, порцелан у сарадњи са НМ Панчево.

¹⁰² Изложба фузионисаног стакла.

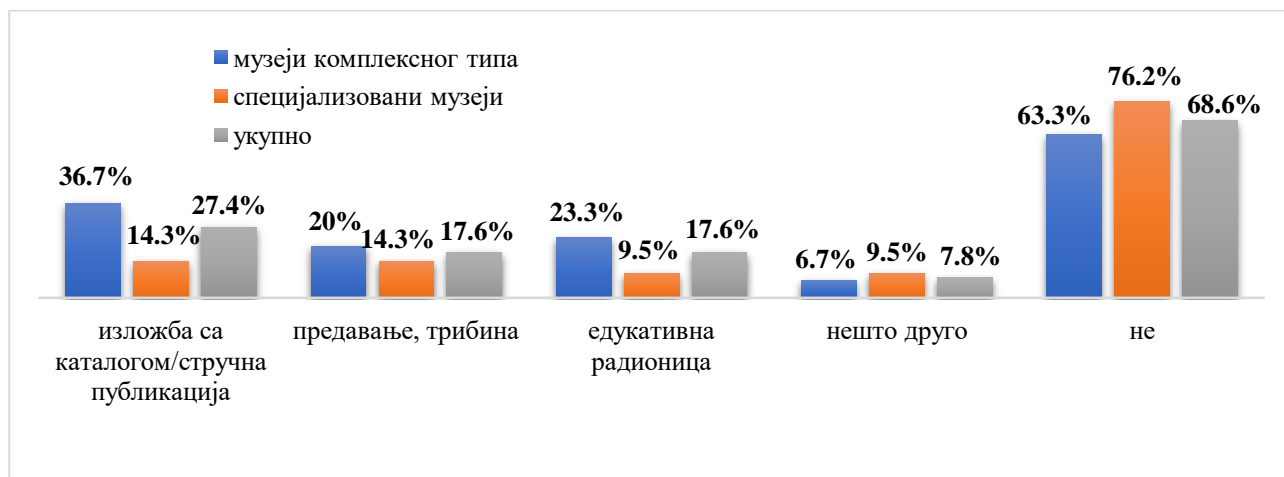
¹⁰³ Предавање „Фармацеутски легат Милана Мићића у Завичајном музеју Рума“.

¹⁰⁴ Гостујуће предавање кустоса Музеја афричке уметности „Афричке перлице – симболи и значења“ одржано у Кући Ђуре Јакшића у Крагујевцу, у оквиру манифестације „Ноћ музеја“ (мај 2021).

¹⁰⁵ Иконе на стаклу, гостујућа изложба слика из колекције Клепић.

¹⁰⁶ Отворена нова изложбена поставка посвећена предметима на стаклу и предметима који се чувају под стаклом.

Графикон 9б: Организација догађаја на тему стакла, од 2000. године

Уколико се сагледа обележавање Међународне године стакла (2022), резултати посебно забрињавају јер је само 19,6% музеја обележило овај светски важан догађај. И у овом случају, агилнији су били музеји комплексног типа, од којих је 23,3% обележило овај догађај, а 14,3% специјализованих музеја. Догађаји поводом Међународне године стакла организовани су од стране Завичајног музеја Јагодина¹⁰⁷, Народног музеја Топлице¹⁰⁸, Музеја Срема, Народног музеја Пожаревац¹⁰⁹, Музеја Војводине, Народног музеја Краљево¹¹⁰, Народног музеја Зрењанин¹¹¹ (Слика 17а), Завичајног музеја Параћин¹¹², Народног музеја Зајечар¹¹³ (Слика 17б), Градског музеја Суботица¹¹⁴, Музеја наивне уметности „Илијанум“¹¹⁵, Музеја науке и технике и Музеја примењене уметности. Највећи проценат музеја комплексног типа је овим поводом приредио изложбу (77,8%), издао публикацију (55,6%), одржао радионице (44,4%) и организовао едукације (33,3%). Поводом обележавања Међународне године стакла, у Музеју примењене уметности отворена је изложба „На стакленом путу: уметност стакла и репрезентација у Србији (1850–1950)“¹¹⁶, на којој су били представљени предмети од стакла који се чувају и у другим музејима, на пример, у: Народног музеју Кикинда, Музеју града Београда, Завичајном музеју Јагодина, Завичајном музеју Параћин, Етнографском музеју, Историјском музеју Србије, Музеју Југославије, Музеју у Смедереву, Задужбини краља Петра I на Опленцу, као и предмети из репрезентативних објеката Србије: Виле „Златни брег“ у Смедереву и Дворског комплекса на Дедињу (Слика 18а, Слика 18б).

¹⁰⁷ Изложба „Рађање стакларства у Србији“; креативна радионица „Магична стакленка“.

¹⁰⁸ „Стакларство у Прокупљу“, Галерија Божа Илић.

¹⁰⁹ Музеј Срема и Народни музеј Пожаревац су Међународну годину стакла обележили изложбама о античком стаклу.

¹¹⁰ Изложба „Магија стакла“, предмети од стакла из Етнолошке збирке покућства Народног музеја Краљево, уз стручна вођења за публику, радионице, предавања.

¹¹¹ Пројекат „Стаклена витрина месеца“, стална поставка Збирке примењене уметности; пројекат изложба „Чешко пресовано стакло у огледалу“, изложбени салон; изложба: „Уметнице стакленог сјаја: Јања Пађен и Јелена Матејић Тарас“, изложбени салон; предавање „Витражи у Банату: обриси светлости над равницом“, изложбени салон; радионице за децу на тему витража, изложбени салон; различита стручна вођења, изложбени салон.

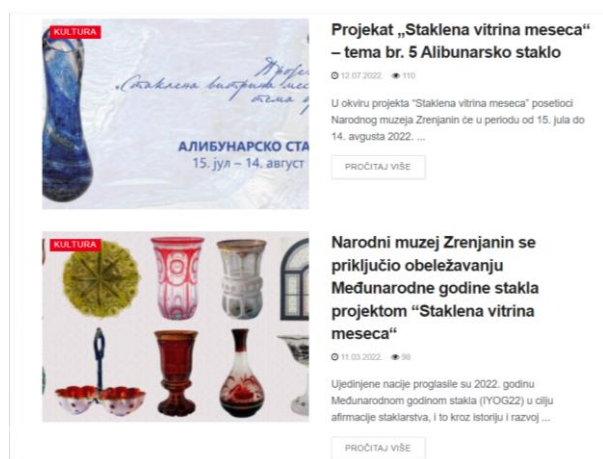
¹¹² Изложба „Параћинска носталгија“.

¹¹³ Изложба „Присутност“.

¹¹⁴ „Међународна конференције витража у Карпатском басену“, на којој су присуствовали стручњаци из Мађарске, Хрватске, Румуније и Србије.

¹¹⁵ „Илијанум у години стакла“.

¹¹⁶ Видети: <https://mpu.rs/izlozbe/na-staklenom-putu-umetnost-stakla-i-reprezentacija-u-srbiji-1850-1950/> (приступљено 22.12.2023).

Danas će biti otvorena izložba pod nazivom „Prisutnost“

29.12.2022

U galeriji Narodnog muzeja u Zaječaru, danas će biti otvorena izložba pod nazivom „Prisutnost“. Postavka jedinstvene predmete iz XIX i XX veka, sa akcentom na predmete od kristala fabrike stakla „Kristal“ Zaječar nekada krasili izloge robnih kuća mnogih svetskih metropola, a koji se danas čuvaju u zaječarskom muzeji nasleđa u staklu. Autor izložbe je etnolog Suzana Antić, a početak je u 19 sati.

Слика 17а: Најаве изложби у оквиру пројекта „Стаклена витрина месеца“ НМ Зрењанин (<https://ilovezrenjanin.com/tag/staklena-vitrina-meseca/>)

Слика 17б: Најава изложбе „Присутност“ НМ Зajeчар (<https://t1.rs/2022/12/29/danas-ce-biti-otvorena-izlozba-pod-nazivom-prisutnost/>)

О ИЗЛОЖБИ ПРАТЕЋИ ПРОГРАМ РАДИОНИЦЕ

"Na staklenom putu": Izložbom posvećenoj staklu Muzej primenjene umetnosti obeležava 72 godine postojanja

Novi Tanjug 08/11/2022 14:14

Слика 18а: Најава изложбе у оквиру пројекта „На стакленом путу“ МПУ (<https://mpu.rs/izlozbe/na-staklenom-putu-umetnost-stakla-i-reprezentacija-u-srbiji-1850-1950/>)

Слика 18б: Најава изложбе „На стакленом путу“ МПУ (<https://www.euronews.rs/kultura/aktuelno-iz-kulture/68205/na-staklenom-putu-izlozbon-posvecenoj-staklu-muzej-primenjene-umetnosti-obelezava-72-godine-postojanja/vest>)

Да ли би та изложба у нашем граду била да није била Година стакла? Вероватно не (саговорница у истраживању).

Ипак, 2022. године није урађена дигитализација, умрежавање универзитета са музејима, одржана велика конференција (кустоскиња музеја).

За ово истраживање посебно је важно поменути и Институт за креативно предузетништво и иновације, који спроводи пројекат „Креативно стакло Србије“, а у оквиру кога су, током 2022. и 2023. године, реализовани експериментални пројекти ревитализације стакларства кроз лабораторију за креативно стакло, у сарадњи са Завичајним музејем Параћин. То су: пројекат „Блиставо стакло Србије“, изложба „Параћинска кристална носталгија“ (одржана у Културном центру у Паризу), изложба „Имерзивно искуство параћинског стакла“, пројекат „Ревитализација индустријског наслеђа параћинског стакларства“, док је за 2024. годину планирана организација *Creative Glass Forum*-а посвећеног развоју стакларства у креативној економији, као и преиспитивању српско–америчких привредних веза у стакларству¹¹⁷.

¹¹⁷ Видети: <https://kreativnaekonomija.com/portfolio/> (приступљено 14.12.2023).

У циљу унапређења промоције и реализације програма у вези са стаклом, неопходно је сарађивати са уметничким и занатским радионицама, уметницима/цама који/е се баве стаклом, удружењима грађана, другим установама културе и туристичким организацијама. Међутим, резултати анкетног истраживања показују да је ова сарадња на веома ниском нивоу те да су први кораци направљени тек 2022. године, током обележавања Међународне године стакла. Од укупног броја музеја који поседују предмете од стакла – трећина (33,3%) њих је од 2000. године остварила сарадњу са неким другим актерима на тему стакла. Најчешће је реч о сарадњи са другим музејима и галеријама (31,2%), затим са уметницима/цама који/е се баве стаклом (21,6%), а онда и са уметничким и занатским радионицама (11,8%). Најмање је остварена сарадња са туристичким организацијама, а само је Народни музеј Пожаревац сарађивао са овим типом установе. Трећина музеја комплексног типа (33,3%) и 28,6% специјализованих музеја је имала сарадњу са другим музејима и галеријама, а са уметницима/цама – 26,7% музеја комплексног типа и 14,3% специјализованих музеја. Музејске установе које су одговориле на упитник, на првом месту истичу сарадњу са Музејем примењене уметности у Београду током реализације изложбе „На стакленом путу“ 2022. године. Са овом установом је тада сарађивало 17,6% музеја који имају предмете од стакла, односно 60% музеја који наводе да су од 2000. године сарађивали са неким другим музејем или галеријом. Од 2000. године, анкетирани музеји остварили су сарадњу и са уметницима/цама: Драганом Дробњаком, Слободаном Маринковићем, Александром Портнојем, Мирјаном Благојев, Душанком Ђурић, Иреном Бурсаћ, Јеленом Матејић Тарас, Јањом Пађен; дувачима стакла: Драганом Ђокићем и Предрагом Илићем; Атељеом „Станишић“; НК ИКОМ-а Србије; Српском фабриком стакла Параћин; Индустријом стакла Панчево; Факултетом примењених уметности у Београду; Филолошко-уметничким факултетом из Крагујевца, као и музејима из иностранства, међународним фондацијама и амбасадама. Ипак, са наведеним актерима сарадња је била спорадична, углавном приликом реализације појединачних догађаја, без неког вишегодишњег континуитета и размене знања и праксе.

Контактирали су нас из музеја јер је ред да се у овом граду обележи Међународна година стакла... Користили су наше фотографије на изложби, али нас нису потписали (саговорник у истраживању).

Имамо блиску сарадњу са запосленим у Музеју, они нас увек зову чим пронађу неки стари витраж (представник занатске радионице).

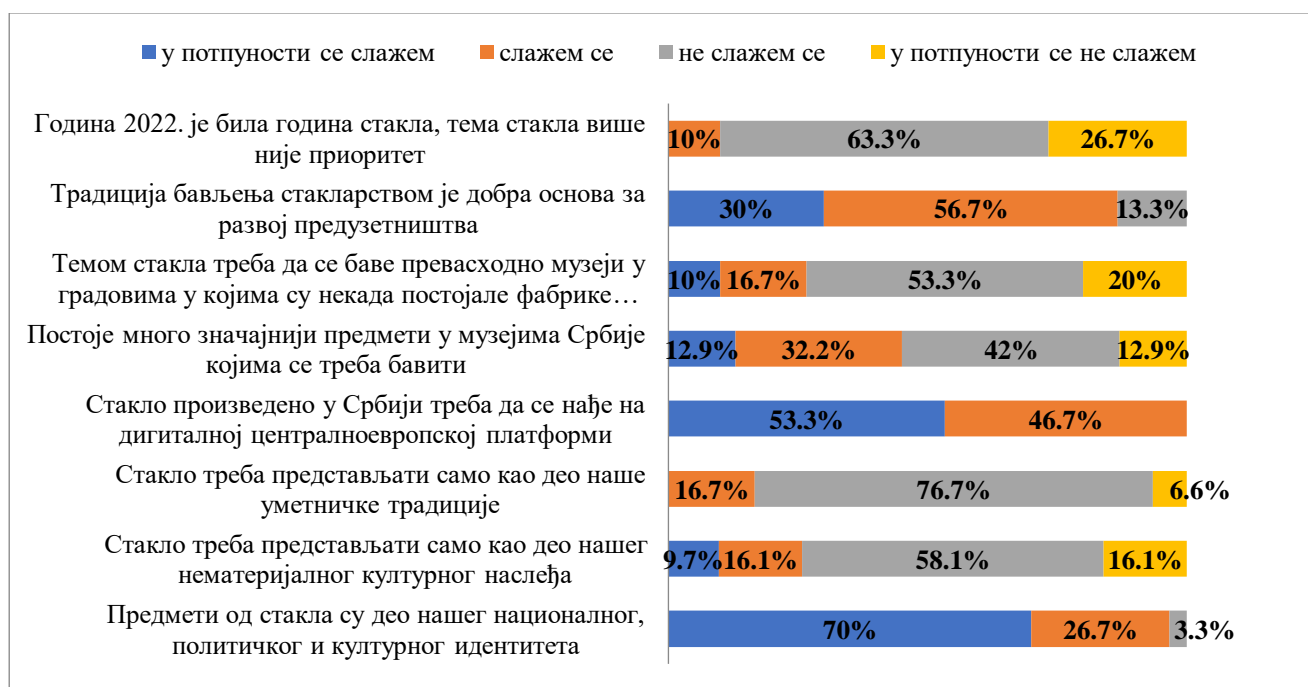
Наслеђе од стакла у музејским установама – ставови и приоритети

Иако резултати анкетног истраживања спроведеног у музејима који поседују предмете од стакла показују да се стакларским наслеђем нису бавили у већој мери, највећи проценат представника/ца музејских установа (96,1%) се (у потпуности) слаже да предмети од стакла представљају део српског националног, политичког и културног идентитета. Према мишљењу 69,6% кустоса/киња запослених у музејима који поседују предмете од стакла из периода од 19. века до данас, стакло је део српског нематеријалног наслеђа и уметничке традиције, па га тако треба и презентовати. Сви/е анкетирани/е кустоси/киње у потпуности се слажу да предмети од стакла који су произведени у Србији треба да буду представљени на дигиталној централноевропској платформи. Међународна година стакла (2022) је, према мишљењу 90,2% њих, представљала само први корак у унапређењу очувања стакларског

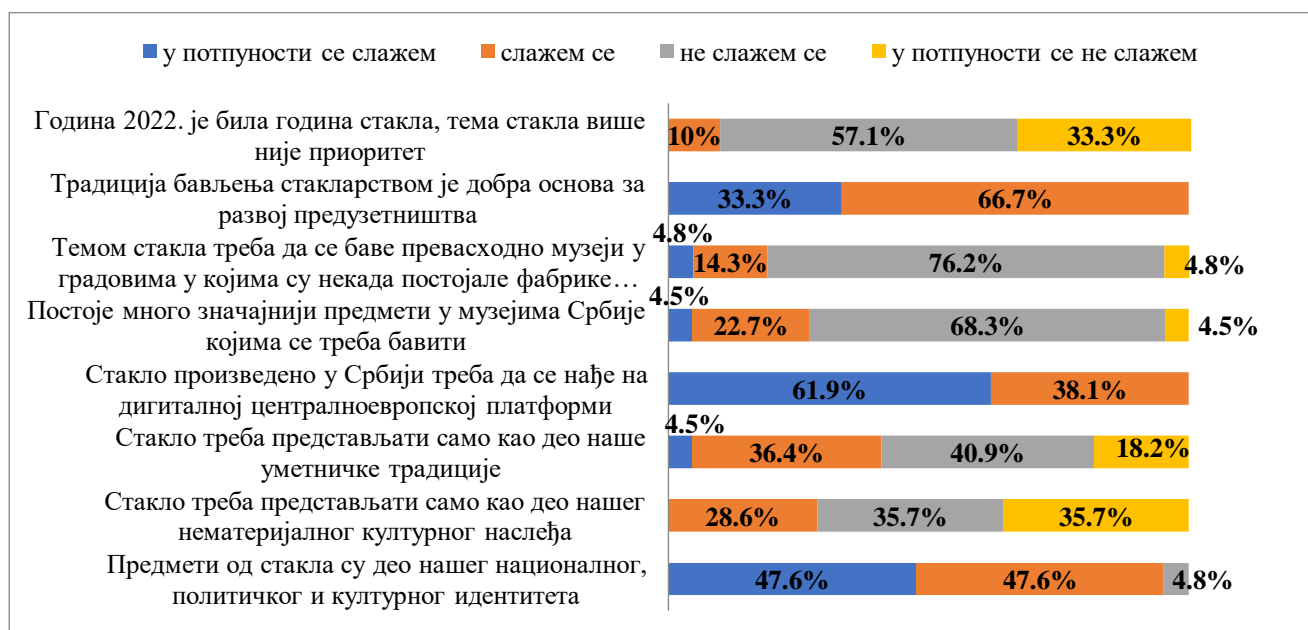
наслеђа, па се 92,2% представника/ца музејских установа (у потпуности) слаже да је традиција бављења стакларством добра основа за развој предузетништва.

Кустоси/киње музејских установа који/е су одговорили/е на упитник (62,5% њих) сматрају да су предмети од стакла подједнако важни као и други музејски предмети. Ипак, према мишљењу 37,5% кустоса/киња, међу којима је 45,1% кустоса/киња музеја комплексног типа и 27,2% из специјализованих музеја, у музејима Србије постоје много значајнији предмети којима се треба бавити. Већина анкетираних, 76,5% њих, сматра да темом стакларског наслеђа не треба да се баве превасходно музеји из градова у којима су некада постојале фабрике стакла јер, као што је напоменуто у анализи, велики број предмета од стакла се налази у музејима у градовима где нису постојале фабрике (Графикон 10а,10б,10в).

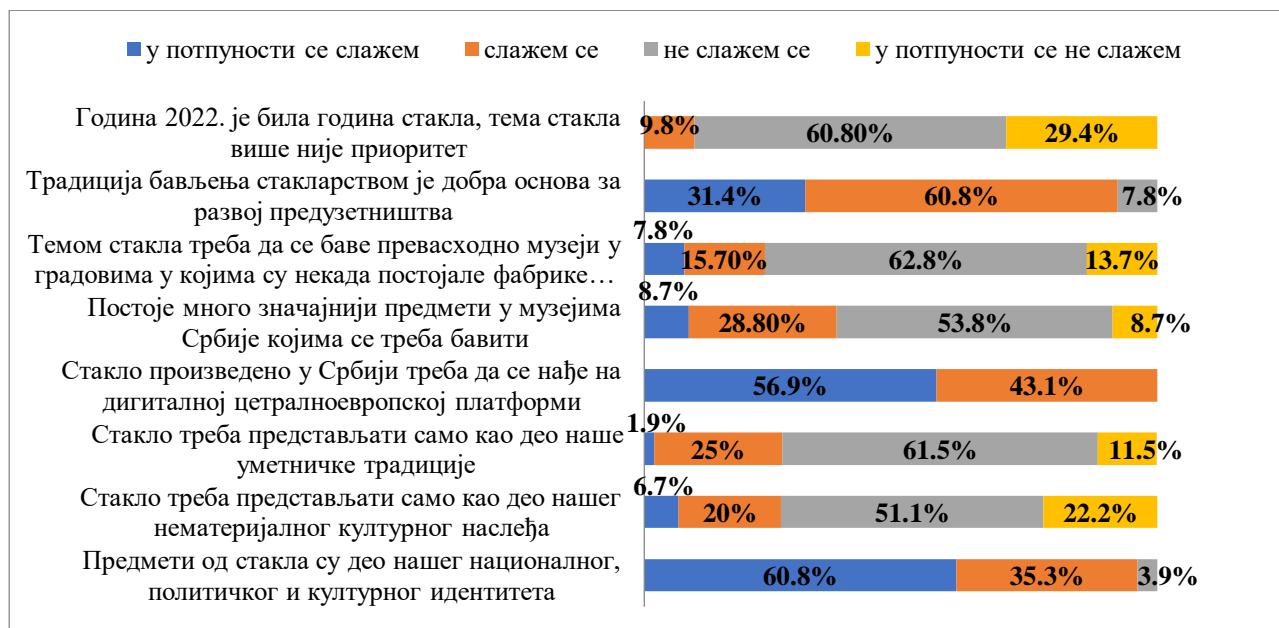
Графикон 10а: Ставови кустоса/киња музеја комплексног типа

Графикон 10б: Ставови кустоса/киња специјализованих музеја

Графикон 10в: Ставови кустоса/киња музејских установа који поседују предмете од стакла (обједињени одговори)

Запослени у музејским установама који су одговорили на упитник и поседују предмете од стакла из периода од 19. века до данас, као приоритете за очување стакла као дела културног наслеђа Србије истичу – заштиту и конзервацију, научна истраживања о стаклу и повезивање локалних, регионалних и матичних музеја (по 54,9%), а затим подизање свести грађана о стаклу као материјалном и нематеријалном културном наслеђу (52,9%). Према мишљењу запослених, висок ранг међу приоритетима заузима и уписивање технологије израде предмета од стакла у „Национални регистар нематеријалног културног наслеђа“ и пренамена напуштених индустријских објеката у складу са првобитном функцијом за одржавање нпр. радионица, изложби, предавања, промоција и сл., и едукацију запослених на тему стакла (по 51%). Мање битним приоритетима сматрају рад на интерпретацији предмета од стакла, анимацији публике на тему стакларства и оснивање мреже уметничких и занатских радионица у Србији. Када се сагледају резултати анкетног истраживања према типу музеја, увиђају се извесне разлике, па тако представници/е музеја комплексног типа као први приоритет виде заштиту и конзервацију предмета од стакла (60%), едукацију запослених (56,7%), повезивање музеја (53,3%) и уписивање у „Национални регистар нематеријалног културног наслеђа“ (50%). Кустоси/киње који/е раде у специјализованим музејима најважнијим сматрају пренамену напуштених индустријских објеката у складу са првобитном функцијом за одржавање нпр. радионица, изложби, предавања, промоција и сл. (66,7%), подизање свести грађана о стаклу као материјалном и нематеријалном културном наслеђу (61,9%), повезивање музеја (57,1%) и уписивање у „Национални регистар нематеријалног културног наслеђа“ (52,4%). Наведени резултати показују да музеји који поседују предмете од стакла не сарађују на ову тему и да је једино одступање направљено 2022. године, што није довољно искоришћено те сарадња није настављена. Поред тога, занимљив је податак да је музејима најмање битно умрежавање уметничких и занатских радионица (29,4% музеја ово сматра једним од приоритета, односно 23,3% музеја комплексног типа и 38,1% специјализованих музеја). Ово је вероватно стога што запослени у музејима нису довољно информисани о

њиховом постојању, нити заинтересовани за њихов рад, па се током теренског дела истраживања могло чути да „малим уметничким и занатским радионицама који праве предмете од стакла, а нису образовани за тако нешто, не треба ни дати простор да излажу у музејима“. Ипак, већи број саговорника/ца нагласио је да „нема ништа против тих радионица“, али да не знају за њих.

Поред тога, интересантно је да представници/це музеја као један од већих приоритета наводе пренамену напуштених индустријских објеката у складу са првобитном функцијом за одржавање нпр. радионица, изложби, предавања, промоција и сл., чиме показују да нису упознати са стањем фабрика стакла које су некада постојале у Србији, односно да немају информацију о томе да су те фабрике већином приватизоване. С тим у вези, требало би споменути и пројекат „Музеј стакларства“ који спроводи општина Параћин, а који се суфинансира средствима Министарства културе, преко конкурса „Градови у фокусу“. Према мишљењу 41,2% представника/ца музеја, оснивање (виртуелног) музеја стакларства је један од приоритета за очување стакла као дела културног наслеђа. Током теренског дела истраживања, представници/це музеја и уметници/це са којима су обављени разговори сложили/е су се да Република Србија заслужује такав музеј, али су нагласили/е да нису информисани/е о тој идеји и да у том музеју не би требало да буде представљено само стакло произведено у Српској фабрици стакла Параћин већ и оно произведено у другим фабрикама стакла у Србији, као и репрезентативни предмети уметника/ца који се баве или су се бавили дизајном предмета од стакла (Графикон 11).

На питање о томе како промовисати стакло у градовима који нису препознати по овом материјалу, где није постојала никаква мануфактура или индустрија, издвајамо одговор кустоса једног музеја:

Преко едукације грађанства, радионица за младе... На пример, витраж је присутан, али није довољно познат. Зато треба да се попишу сви витражи по приватним кућама, црквама и сл., уз одређену методологију, класификацију (кустос музеја).

Одавно постоји идеја о формирању централне 'агенције' која би се бавила мапирањем, снимањем, а поготово пописима материјала јер ако се то сада не уради, биће заборављено, изгубљено. Када ти пописи буду централизовани и када буду створени наши стандарди, оно што је карактеристично за наше поднебље, традицију, лакше ћемо учити и приступити предметима од стакла јер ће примарна обрада бити урађена. Тако ће нове генерације моћи да користе ту централну базу података и да 'абдејтују' постојеће податке (кустос музеја).

У вези с тим, важно је напоменути да се данас предмети од стакла који су настали у некадашњим радионицама и фабрикама стакла не перципирају као туристички потенцијал појединих градова и општина, па у локалним туристичким организацијама нисмо наишли на сувенире на којима је приказана и та прошлост неког места (Слика 19а, Слика 19б, Слика 19в).

Ми смо развијено туристичко место, али данас не можете у сувенирницама да наиђете на предмете од стакла, реплике некадашњих осликаних чаша (кустоскиња музеја).

Зашто бисмо имали предмете на којима је приказана фабрика која више не ради? (радница локалне туристичке организације).

Само да су продавали парчиће стакла који се и данас могу наћи у некадашњој фабрици, имали би зараду..., као што су се продавали парчићи Берлинског зида (саговорник у истраживању).

Графикон 11: Приоритети за очување стакла као дела културног наслеђа

Слика 19а: Бањска чаша. Замак културе Врњачка Бања. Фото: Д. Мартиновић

Слика 19б: Предмети пронађени у рушевинама Фабрике у Зајечару. СКВЕР, Зајечар. Фото: Д. Мартиновић

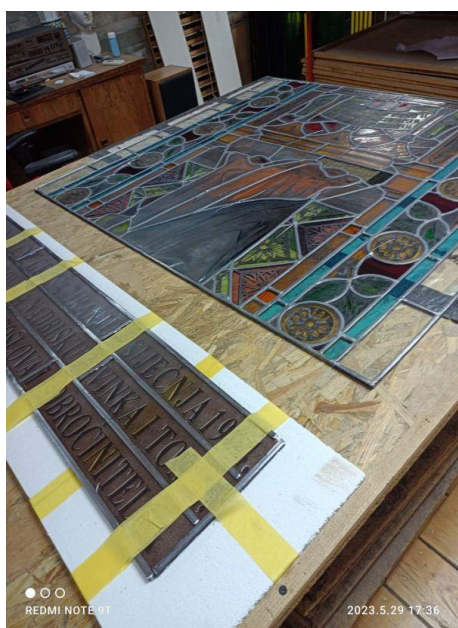
Слика 19в: Уломак стакленог предмета пронађен током обиласка Фабрике у Зајечару, јун 2023. Фото: Д. Мартиновић

Савремене уметничке и занатске радионице

У оквиру квалитативног истраживања, мапирали смо савремене уметничке и занатске радионице које доприносе афирмисању стакла као материјала, и то кроз примењену традицију и савремени дизајн. На основу спроведених интервјуа са њиховим представницима/цама, можемо да издвојимо четири правца бављења уметничким обликовањем стакла и његовим дизајнерским дOMETИМА код нас у актуелном тренутку. Треба рећи да се ове четири нити умногом преплићу те радови већине уметника/ца са којима смо водили разговоре истовремено реферишу на наше културно наслеђе и на савремена постигнућа, у технолошком и уметничком погледу. Иако неки испитаници истичу да је данашњи рад са стаклом „везан за личну уметничку употребу“, док је „права улога мозаика и витража заборављена“, током истраживања забележили смо значајан број радионица и појединаца у Србији који су и данас инволвирани у уметност стакларства и ручне израде стакла, као и креирања уметнина и употребних предмета од стакла.

Први правац који смо на основу истраживања дефинисали тиче се неговања „живе традиције“ везане за рестаурацију витража, али и примену ове технике у савременој уметности, његову заступљеност како у сакралним тако и у световним објектима.

„Наш посао је да сачувамо традицију“, каже Александра Станишић из радионице „Станишић“ у Сомбору која постоји нешто више од једног века. У прошлом веку, њен отац, Милан Станишић, изводио је радове према нацртима наших еминентних уметника (попут В. Поморишца, М. Србиновића, З. Павловића и др.), док је Атеље „Станишић“ у Сомбору примао

Слика 20: Рестаурација витража у Атељеу „Станишић“, Сомбор. Фото: Д. Мартиновић

годишње неколико наших студената за извођење радова у витраж техници, што је прекинуто 90-их година из економских разлога. Оно у чему су се највише унапредили јесте у техничком смислу, првенствено јер су се појавили нови материјали, а и у изради скица, с обзиром на то да данас користе компјутерско шаблонирање. „Савремени дизајн је прилагодљив техници витража, веома је широк спектар шта све може да се уради од стакла.“ За израду витража се најчешће користи тзв. „антик стакло“ јер омогућава велики спектар боја приликом израде, па је захвално за различит дизајн. „Антик стакло“ је погодно за сликање, препознатљиво је по мехурићима, боје су сличног састава као и стакло, а важна је прецизност и сигурност у раду.¹¹⁸ Витраж када се донесе на рестаурацију, потпуно се растави, стакла се поново секу и у просеку је потребно око месец дана за његову рестаурацију (Слика 20). У радионици „Станишић“ налази се и пећ за печење стакла, што је важно за сваку већу мануфактуру.

¹¹⁸ „Иде најпре нацрт, затим су важне димензије стакла, прецизно га исећи због уградње, па онда спајање, што су техничке ствари“. Такође, витражисти често кажу: „Грешка се не прашта“.

„Имамо оригиналних нацрта из доста цркава, што нам помаже у рестаурацији. Ипак, има доста уништених витража, на пример, у Сарајеву, па смо успели да их рестауришемо на основу фотографија и преосталих стакала. Циљ је очување нечега што је из ранијег времена“ (Слика 21). Што се тиче израде нових витража, А. Станишић истиче да „један витраж не може да буде

Слика 21: Витраж, Атеље „Станишић“, Сомбор. Фото: Д. Мартиновић

велики, већ је подељен по сегментима“ и да су фазе израде витража различите, у зависности од простора који покрива. Жеља јој је да заједно са братом, Стеваном Станишићем, који је проширио посао витража у Америку, дигитализује потојећу архиву (скице, студије, цртежи) и од пре Другог св. рата), зато што у тим нацртима има витража из који су уништени за време рата. „То је, такође, пут да се ти витражи обнове у оригиналу, управо због њихове лепоте и занатског умећа“.

На питање о сарадњи и едукацији коју реализују данас, што је неопходно да би се локална и шира заједница упознала са овом врстом стваралаштва, Александра каже да у њихову радионицу повремено долазе студенти на праксу, нарочито са Факултета примењене уметности, јер се млади не срећу на студијама са техником витража, само у теоријском облику¹¹⁹. Тако је било код њих одувек¹²⁰, па сматра да би тај принцип могао и данас да

се оживи у можда већем обиму и да се озваничи, са циљем настављања традиције бављења витражом у Србији. Управо им је посебан изазов да сарађују са уметницима/цама који учествују у изради витража. Везано за Међународну годину стакла, представници радионице „Станишић“ су одржали радионице у Музеју науке и технике, и било је доста заинтересованих полазника, од 20 до 60 година. Важно је рећи да је Атеље „Станишић“ учествовао у прављењу витража са знаковним симболима који је поклоњен школи за слабовиде, а треба поменути и израду округлих прозора у витраж техници за цркву Св. Василија Острошког на Бежанијској коси. Атеље „Станишић“ је у Удружењу старих уметничких заната и домаће радиности у Сомбору.

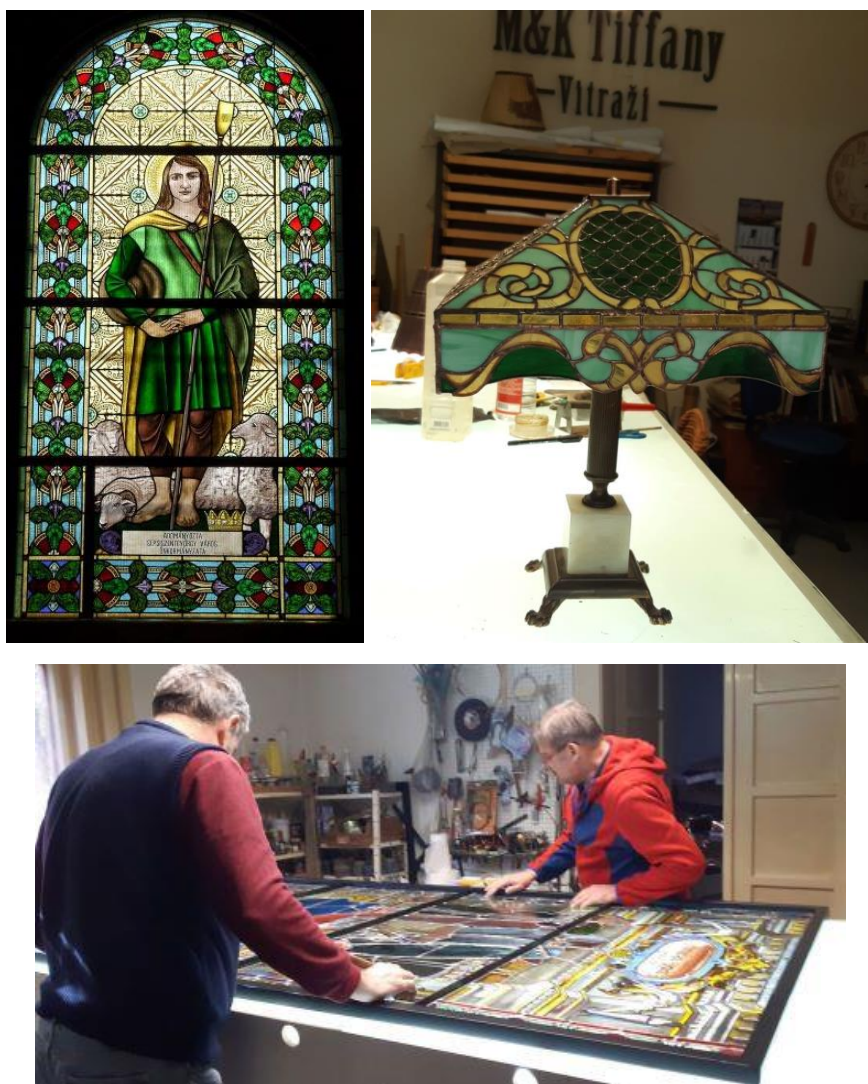
У Суботици, у уметничко занатској радионици „М&К Тифани“, Рудолф Месарош и Јожеф Ковач се баве рестаурацијом витража углавном за сакралне објекте, као што су католичке цркве (највише у селу Кљајићево), и у том послу остварују блиску сарадњу са Градским музејем Суботица. У раду користе две технике: тзв. оловну технику која је старија, у оквиру које се ради са већим комадима стакла које осликавају, суше и потом их стављају у пећ; и „тифани“ технику¹²¹, која је новија и у оквиру које се врши спајање стаклених елемената бакарним тракама, односно фолијом и заливањем калаја (тифани лампе и лустери). Истичу да је „рестаурација (је) захтеван посао, али је ту такође проблем наћи нијансу коју је користио стари

¹¹⁹ С тим у вези, важно је и промовисање витража у локалној заједници и шире, као и његово пласирање на постојеће тржиште стакларског „уметничког заната“, с обзиром на врхунско занатско умеће које је неопходно за његову израду.

¹²⁰ У време другог наследника радионице, Стевана Станишића, а захваљујући сарадњи са универзитетским професором и академиком В. Поморишцем.

¹²¹ Ова техника је добила назив према Луису Комфорту Тифанију (Louis Comfort Tiffany), америчком уметнику и дизајнеру из 19. века, који је потицао из породице јувелира, а постао је познат по витражима, мозаицима, као и лампама у „тифани“ стаклу.

мајстор¹²². Витражи са којима раде углавном су с краја 19. и почетка 20. века и зато се и налазе у фази у којој им је потребна рестаурација. Стога је изузетно важно да се пронађу средства за њихово рестаурисање (углавном преко заједничких пројеката са суботичким музејем)¹²³. Такође, битно је рећи да увек морају да се сачувају и пукнути делови стакла, да се и они искористе, а оно што недостаје треба заменити истом или сличном нијансом. Што се тиче израде савремених витража, остварили су сарадњу са другим наручиоцима посла, као што су инвеститори који граде, уређују, адаптирају стамбене и пословне објекте, са приватним кућама, са хотелима, и то, најчешће, у Србији. Сматрају да ће ови витражи „новијег датума тек стећи своју славу временом када се сагледа њихова уметничка вредност“ (Слика 22а, Слика 22б, Слика 22в). Треба рећи да су, пре једну деценију, урадили једну од највећих витраж купола код нас (површине 50м²), а која се налази у Хотелу „Извор“ у Аранђеловцу.

Слика 22а: Витраж на католичкој цркви, Архива М&К Тифани, Суботица
Слика 22б: Тифани лампа. Архива М&К Тифани, Суботица
Слика 22в: Израда витража. Архива М&К Тифани, Суботица

¹²² Наиме, „најважније цакне“ за прављење витраж стакла, као и боје, чуване су и ретко се могу докучити како су стари мајстори витража дошли до одређене боје, до сенчења стакла, до потеза четком, а такође и постићи колоритет стакла које треба да се замени. „То је веома скупо, измешати боје да би се добила оригинална“.

¹²³ Што се тиче генерално рестаурације витража у Србији, у скоријој будућности ће бити много више ангажовања јер су код нас углавном заступљени витражи с почетка 20. века, тако да су данас дотрајали.

На питање о подучавању и преношењу знања и искуства на млађе генерације, кажу да се повремено појаве заинтересовани који би волели да раде у стаклу, али да сматрају да то није њихов животни позив. Учествовали су на конференцији о стаклу 2022. године у оквиру Међународне године стакла у суботичком музеју и свакако би се одазвали да одрже предавање о практичном раду у витраж техникама код нас, ако се за то буде створила прилика. „М&К Тифани“ је у Удружењу старих уметничких заната и домаће радиности у Сомбору.

Слободан Маринковић даје, такође, свој допринос реконструкцији, конзервацији и рестаурацији, између осталог, и класичних витража, како на световним тако и на сакралним грађевинама, изведених њему својственим уметничким и ликовним изразом. У православним црквама и манастирима Рашко-призренске и Косовско-метохијске епархије (Студеница, Жича, Сопоћани, Грачаница, Дежева...), обнавља и ради окулусе, стаклене испуне у техници витража, меког олова у комбинацији са савременим фузионисаним стаклом за прозорске отворе, бифоре, трифоре. Како истиче, у овом раду је „важно добро 'скројити' стакло и убацити га у отворе на црквама који су прилично неравни“. Такође, везан је за „монументално сликарство“ (тзв. зидно сликарство), у смислу неговања рада великих и декоративних мозаика у стаклу. Усавршавао се у Кракову, где је изучавао традиционалну технику гризаја, сликања на стаклу (витраж) пигментима са запечањем, потом у Амстердаму, где је у атељеу Луиса Лароја учио о савременим методама стакларске декоративне уметности – фузионисања и ламинирања стакла, уз неопходну термичку обраду.

Иза њега је импозантан опус реализованих пројеката у техници класичног витража и мозаика, фузионисаног и ламираног стакла, као и у другим материјалима и техникама (иконографија и фреско-сликарство), како у земљи тако и у иностранству. Добитник је бројних награда, признања и одликовања за професионални рад. Бави се уметничким образовањем из области ликовне и примењене уметности и дизајна; ради као професор Филолошког уметничког факултета Универзитета у Крагујевцу. У његовом педагошком раду, реализује бројне вежбе и праксе везане за рад из области зидног сликарства, са класичним техникама у стаклу, витража и мозаика, а студенти из његове класе су, такође, добитници награда и признања. Својим радом и залагањем, као и преношењем знања, даје велики допринос академској и широј заједници. Од 1990, има и своју радионицу под називом „Атеље Маринковић“, у којој се раде витражи од идејног решења до коначне реализације.

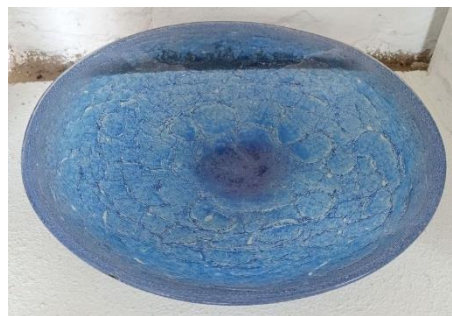
Други правац, који смо издвојили у оквиру истражене стакларске делатности везан је за дизајнерске подухвате (индустријски дизајн). У истраживању, срели смо се са оригиналним радовима Драгана Дробњака, који је радио у Фабрици „9. октобар“ у Прокупљу, а чији је задатак био – дизајнерски нацрти и уметничко обликовање стакла у Фабрици (Слика 23). У младости је био студент ФПУ, који је у Прокупљу покушао и успео својим трудом и радом да направи серију визуелног – употребног и украсног стакла како за домаће, тако и за инострано тржиште. Био је заступљен у историји уметности бивше Југославије (60-их и 70-их година 20. века), а потом и Србије као дизајнер. Свака фабрика тада је имала неколико својих дизајнера стакла (на пример, Милорад

Слика 23: Нацрт Д. Дробњака, Атеље, Прокупље. Фото: Б. Опачић

Кнежевић, Србобран Килибарда за Параћин), чије умеће није нашло наследнике јер нису створили своје радионице. Према речима Д. Дробњака, „дизајн је основ индустријске надоградње; не може се производити стакло без стручњака и за индустријско обликовање. Зато је битно говорити о стаклу, о игри светлости и сенки, прозачног и непрозрачног, глатког и храпавог. Стакло има неограничене и још неискоришћене могућности“. Али, како истиче, „код обликовања стакла постоји проблем светлости (осветљења), пропуштања светла, присуство светла и игре светлости и сенке (код обојеног стакла она је загонетнија); проблем односа светлости и боје; проблем форме, унутрашње и спољашње; организованог пропуштања“.

Производња у прокупачкој фабрици била је базирана искључиво на бојеном стаклу кроз стварање украсних и употребних предмета слободним дувањем, увртањем, развлачењем, хлађењем без коришћења калупа, што је доприносило слободи рада. „Свако обликовање стакленог предмета за дизајнера представља нову могућност игре са светлошћу, са формом, са бојом. Али, све се одвија брзо, јер је то покретљива маса“. Како наглашава наш саговорник, „код ових предмета је важно било потенцирати декоративну вредност јер је заузимало значајно место савременог човека“ (Слика 24). Драган Дробњак је имао различите инспирације (месечева прашина, рђа, икебане, шиљци), промишљајући о оплемењивању стаклене масе на начине који имају за циљ стварање посебне форме у стаклу, док истраживање структуре отвара нове и неограничене могућности (Слика 25а, Слика 25б).

Слика 24: Рад Д. Дробњака, Атеље, Прокупље. Фото: Д. Мартиновић

Додаје да је излагао на сајмовима и међународним симпозијумима и у Југославији и у многим другим земљама; путовао је у Финску са другим дизајнерима у стаклу јер је био „један од одабраних уметника“. Писао је белешке о стаклу, а такође су и други налазили инспирацију у његовом стваралаштву, пишући о њему¹²⁴. Његови радови у стаклу налазе се у музејима и галеријама како код нас, тако и по целом свету.

Слика 25а: Рад Д. Дробњака, Атеље, Прокупље. Фото: Д. Мартиновић

Слика 25б: Нацрт Д. Дробњака, Атеље, Прокупље. Фото: Б. Опачић

¹²⁴ Поменућемо његов есеј под називом „Стваралац и стакло“, као и есеј Слободана Новаковића, „Месечево стакло“, о дизајнерским и стваралачким подухватима Д. Дробњака. Редитељ и професор, др Радослав Лазић, писао је о њему и његовим луткама од стакла које је израђивао за Позориште лутака у Нишу.

Јелена Милошевић, примењена уметница из Београда, већ деценијама се бави дизајнирањем и сликањем на платну и на стаклу. „Радим на кристалном квалитетном стаклу. На мојим вазама види се 'антик голд' нит која има у себи 14 карата, која се преплиће са светлијом нијансом.

Слика 26: Рад Ј. Милошевић, Београд. Фото: Д. Мартиновић

Приликом дувања, волим да ми убаце бојени пигмент, да се играм са стакленим комадима, а када осликавам волим да увек нешто ново и другачије радим. Када видим комад стакла, одмах ме инспирише шта ћу да издизајнирам, иако је сâм процес осликавања веома компликован“. Наиме, дизајнирала је различите облике и тадашњи дувачи су успевали по њеном нацрту да издувају стакло, што није нимало лак посао јер је то читав процес¹²⁵. Истиче да је то што

она ради „изузетно тежак ручни рад; или су велики тешки комади или мали, па морам да сликам помоћу лупе. Стакло се осликава течним бојама, тако да се тек сушењем добије резултат“. Током свог развојног пута, у стакло које је дизајнирала уткала је орнаментику коју налазимо у нашим црквама, манастирима, ношњама: „мој дизајн се састојао у томе да у комад сликаног стакла уткам инспирацију која постоји у српској ношњи, свадбарским пешкирима, орнаменте са манастирских повеља и сл., од чега бих правила вињете са описом одакле сам црпила стилизовани мотив“ (Слика 26). Према речима ове примењене уметнице, намера јој је да се у њеним дизајнерским подухватима осети додир оног исконског које нас везује за српску баштину и то у садашњем савременом свету. С тим у вези, интересује је златовез са сромом, као и бели вез, све оно што нестаје а што је део наше културне баштине. Основала је са неколико жена из Београда које се баве старим занатима Удружење „Баштина“ у оквиру којег су реализоване радионице.

¹²⁵ Као пример сарадње са дувачима из Параћина према њеним нацртима, наводи три комада другачије издувана, различитих облика и боја: зелене, плаве, љубичасте, са радом у виду чипке, а које је назвала „Три принцезе“ због асоцијације на женске фигуре. Наиме, за изложбу у Етнографском музеју 2000. године, под називом „Вртови стакла“, направили су јој 20-ак флаша у дувачници стакларе.

Сарађивала је и са радницима из парафинске стакларе, дувачима, као и са Александром Портнојем, познатим дизајнером стакла од кога је научила како да ецује стакло¹²⁶ и ствара

Слика 27: Рад Ј. Милошевић, Београд.
Фото: Д. Мартиновић

„мрежасте шаре“, као и да матира стакло под великим млазом песка, тако да стакло постане млечно, након чега се наноси боја, тако да један део остане транспарентан а други део има ефекат „леденог стакла“, чиме се добија и занимљива игра светлости. Њен дизајн је препознатљив по префињености и софистицираности, као и специфичном светлуцању, где свако стакло има причу и своју историју, као и тренутак једне емоције (Слика 27). Радила је бројне пројекте и учествовала на домаћим и међународним изложбама. Такође, држала је часове на тему византијског сликарства на Универзитету у Преторији у Јужноафричкој Републици, организовала је уметничке радионице преко Министарства културе РС; примила је небројене награде и признања, а њена дела се налазе у приватним збиркама у нашој земљи и по целом свету¹²⁷. Бави се и улепшавањем ентеријера са архитектама – лампе у поду, на зиду, плафону, где се јавља „више сазвежђа која се рефлектују“, где чак и без светлости постоји одређена игра насликаних облика у ентеријеру, на зиду, поду.

Трећа линија повезује занатско-уметничке радионице, од којих смо најпре разговарали са

Слика 28: Рад Ј. Пађен, Зрењанин
(<https://stakleneiskre.rs/product/andjeoukras-za-prozor-plava-3/>)

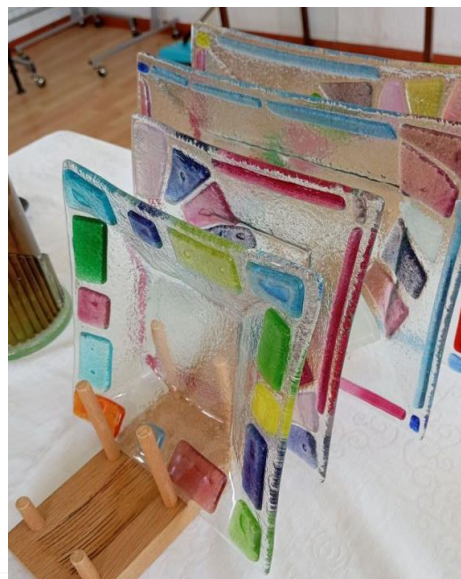
Јањом Пађен из Зрењанина, у чијој је основи рада „тифани“ техника (витража) употпуњена месинганим лимом и жицом у комбинацији са фузијом стакла, емајлом на бакру и сродним техникама које дају печат њеном бренду „стаклене искре“ (Слика 28). Ове вештине савладала је у Израелу, да би се данас бавила израдом ручно рађених уметничких и примењених предмета: сувенира, накита, чаша и флаша, скулптура од стакла и метала. Такође је водила и радионице за децу и старије, али је то данас замрло. Имала је самосталну изложбу, заједно са Јеленом Матејић Тарас, у Салону Народног музеја Зрењанин, у оквиру обележавања Међународне године стакла, где је, између осталих својих производа, изложила фигуру под називом „Тиски цвет“. Била је ангажована и за оперу „Аида“ у Српском Народном позоришту у Новом Саду, у изради детаља од стакла за костиме.

Добитница је сертификата за старе и уметничке занате „Отворена шака“ који додељује Министарство привреде.

¹²⁶ Ецовање стакла је једна од настаријих техника декорисања стакла која се примењивала у парафинској стаклари, а подразумевала је гравирање „нагризањем“ помоћу киселине.

¹²⁷ Што се тиче музеја код нас, у Музеју Центер и у Галерији Народног музеја у Београду.

Веља Тошанић и Ана Жугић се већ деценијама баве радом у стаклу, нарочито техником „тифани“, коју примењују у изради лампи и лустера. Постигли су висок ниво обраде стакла, комбинујући различите технике – витраж, фузију, пескарење, осликавање, плитки рељеф и др.,¹²⁸ производећи и бижутерију, чиније, тацне (Слика 29). Према њиховим речима, „стакло и боја се стапају једно у друго и то се назива фузија; ради се на 800 степени, а стакло треба да буде чисто; сваки део витража се бруси, ставља на калуп, облаже бакарном фолијом и повезује калајем“ итд. В. Тошанић сматра „да је све то занат, али су скица и предлог важни, што је уметнички део.“ А. Жугић каже да ретко има почетну идеју када ради сувенире и употребне предмете, већ да јој је само стакло инспирација, што говори о томе да је битно умеће, као и квалитет стакла. Највише користе прозорско „флот“ стакло (индустријско), равно и провидно, јер је најприступачније и може лако да се набави код нас, са потом га обогаћују пигментима (боју најчешће набављају из Немачке) и топе на 800 степени. А. Жугић ради и са мурано стаклом, које је најбоље управо за фузију, али због цене га највише користи за израду накита.

Слика 29: Тацне, Атеље „Тошанић“, Трипкова, Чајетина. Фото: Д. Мартиновић

У селу Трипкова, где им се налазе радионице, примају уметнике, као и децу из школа која су заинтересована и показују креативност јер, како кажу, имају све услове за рад и за едукацију у обради стакла¹²⁹. Што се тиче сарадње са галеријама и музејима, имали су позив пре пар година од ужичког музеја да учествују на изложби старих заната. Треба рећи да су у Културном центру Златибор у септембру 2023. године отворили изложбу поводом тридесет година постојања радионице „Тошанић“. То је један од начина да „освоје“ своје место у локалној заједници, да оно што раде буде одрживо, да освесте своја очекивања и потребе: „Надамо се да ће заживети рад у стаклу и да ће ова изложба подстаћи већу посету и нашој радионици и наруџбине“. У плану им је отварање сувенирнице на Златибору са накитом и употребним предметима у згради Гондоле, где ће на једном месту бити окупљени уметници и стари занати. Иначе, сарађују са пројектним бироима, позивају их и из земље и из иностранства да украшавају својим витражима јавне и верске установе, приватне и пословне просторе (Слика 30). С обзиром на то, сматрају да би локална заједница Златибор

Слика 30: Витраж, Атеље „Тошанић“, Трипкова, Чајетина. Фото: Д. Мартиновић

¹²⁸ Видети: *Tiffany-Tripkova - Home* (weebly.com).

¹²⁹ Студенти воле и занимљиво им је да раде са стаклом, недостаје им пракса (у Трипкови се то показало).

могла да их препоручи инвеститорима за уређење ентеријера хотела, апартмана, станова који су у изградњи.

Ирена Бурсаћ је учила занат код неколико мајстора стакла, од којих је потом откупила материјал и боце, и наставила да ради са још две уметнице, да би се потом сасвим

Слика 31: Израда предмета од мурано стакла, И. Бурсаћ, Београд. Архива И. Бурсаћ

осамосталила. Како није имала новца да оде у Италију (на Мурано) да усаврши занат, самостално је учила (Слика 31). „Радим са мурано стаклом из Италије, које наручујем преко пријатеља јер би ме више коштало преко шпедиције, док он може да ми донесе 20, 30 килограма стакла“. Ради већ три деценије, а видљива је преко интернет сајта „Свет стакла“, као и на базарима старих заната, када је позову. Пријавила се на изложбу минијатура за

Мајданпек (Међународна изложба „Уметност у минијатури МајданАрт“ је без конкурса) и ту је, као уметнички рад, била прихваћена њена „црна удовица“ у стаклу.

Према речима Ирене Бурсаћ, с обзиром на то да није завршила уметничку академију, спада у „занатлије“, иако ради квалитетне оригиналне украсе и накит. Истиче да јој много значи да излаже „јер ти се тако мењају ставови, човек излази из 'љуштуре', а када радиш сâм, онда се 'учауриш“ (Слика 32). Излагала је у продавници МПУ на уговор о делу и сматра да би јој вероватно било омогућено да чешће излаже уколико би била члан УЛУПУДС-а. Учествовала је, 2022. године, у Међународној години стакла, на позив из Музеја науке и технике, где је осмислила радионицу, што јој је значило и као материјални подстицај. „Тај начин организовања радионица је

Слика 32: Рад И. Бурсаћ, Београд. Архива И. Бурсаћ

веома добар, доста младих људи је прошло, пробало да ради у стаклу, можда је међу њима и неко ко би желео озбиљније да се баве тим“. Такође, сарађивала је са мајсторима из фабрике у Прокупљу пре двадесет година.

Милан Стефановић, квалификовани стаклогравер из Параћина, од 13. године је учио граверски занат у Граверској школи параћинске стакларе, где је показао изузетан таленат, тако да је и данас врхунски мајстор свог заната. „Гравирање подразумева урезивање одређеног мотива на површину стакленог предмета, а потом и полирање изгравираних области“, тако да, према његовом мишљењу, стаклогравирање има и употребни и естетски карактер. Сарађивао је са уметницима и дизајнерима, а осмислио је бројне дезене који су се користили у различитим

презентацијама и приказивали на сајмовима. Највећи предмет од стакла који је изгравирао јесте изглед бивше Југославије, а треба поменути и да је радио гравирање разних предмета на једном финском броду. Иначе, радио је на шупљем стаклу, огледалима, чашама (Слика 33а, Слика 33б), вазама, па и инструментима, а најомиљенији мотиви које гравира су везани за природу, цвеће, грождје, а ту су и ловачки мотиви. У новије време, највише су тражени мотиви са српским грбом Немањића, било на неком употребном предмету, било на равном стаклу и огледалу. Док је радио у Стаклари, обучио је стотинак гравера, а и када је отишао у пензију, обучавао је још две генерације. Био је учесник групних изложби, а имао је и две саосталне. Најпре фломастером нацрта главне црте, а остало ради слободно. Потом исполира урађени предмет како би сијао. „Индустријско полирање сасвим је другачије. Оно, заправо, представља 'купање' предмета у мешавини киселина“. Потиче из стакларске породице, а његов син је такође наставио овај својеврсни „уметнички занат“.

Слика 33а: Изгравирана чаша, М.Л. Стефановић, Параћин. Фото: Б. Опачић
Слика 33б: Изгравирана чаша, М. Л. Стефановић, Параћин. Фото: Б. Опачић

Четврта линија обухвата савремено обликовано стакло које кроз ауторске уметничке радове оставља јединствени отисак у овај материјал указујући на различите оригиналне индивидуалне приступе, изразе, стилове и разне могућности које уметничко обликовање овог материјала пружа. Да би се сви елементи склопили у уметникову замисао, потребно је имати дара и животног искуства, а важно је истаћи њихов аутентични ауторски део јер то је оно што њихове радове чини упечатљивим и репрезентативним.

Александар М. Лукић, самостални уметник, бави се уметничким и примењеним радом предмета у стаклу обликованом у пећи и у техници витража. „Стекао је међународно признање због свог јединственог стила и изузетне вештине у манипулисању овим деликатним материјалом“¹³⁰. Његову уметност у стаклу „карактеришу смели облици, живе боје и сложени детаљи. Он црпи инспирацију из различитих извора, укључујући природу, и користи широк спектар техника да створи своја запањујућа уметничка дела. Поред великих инсталација, он ствара и мања, интимнија дела, попут ваза, посуда и накита. Његови комади су веома тражени од стране колекционара и представљени су на бројним изложбама и галеријама широм света“¹³¹. Изражава се у техници стакла обликованог у пећи (фузионисано стакло, инклузија, термообликовање, слободан пад, стакло ливено у пећи и стаклена паста - *pate de verre* .

¹³⁰ Видети: <https://www.homofaber.com/en/discover/luki-aleksandar-xhp2x6>. (приступљено 14.12.2023.)

¹³¹ Видети: <https://www.homofaber.com/en/discover/luki-aleksandar-xhp2x6>. (приступљено 14.12.2023.)

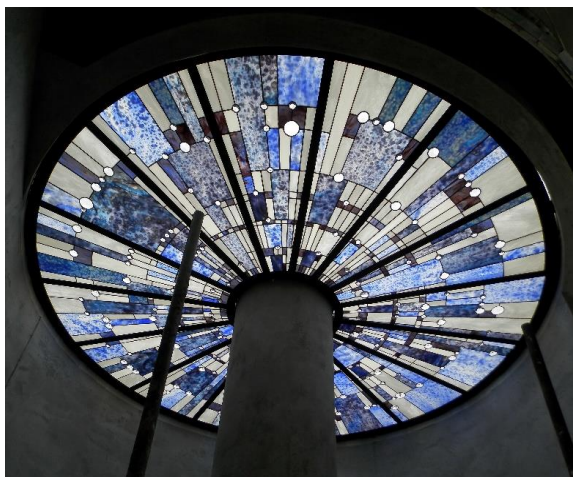
Годинама се бавио уметничким истраживањима из области савременог стакла и развио је оригиналне софистициране технике обраде стакла, плитког и дубоког рељефа различитог нивоа провидности и финоће, формата и дебљина. У области витража изражава се у тифани техници, традиционалној техници осликавања витража (*grisaille*), комбинованој техници стакла обликованог у пећи и витража и техници филигранског лемљења. „Тежим да код израде витража или стакла обликованог у пећи постигнем савршен склад са ентеријером узимајући у обзир све светлосне услове и материјал који користим и кад се постигне та хармонија – у тој интеракцији се лепота једноставно умножава.“ (Слика 34а, Слика 34б).

Слика 34а: „Игра стаклених перли“, ресторан Класик, Сојзах, Швајцарска, 2010, велики шанк. Фото: Александар М. Лукић

Слика 34б: Галерија савременог стакла Александра М. Лукића по европским стандардима у оквиру атељеа у Суботици. Фото: Александар М. Лукић

Извео је више од 50 оригиналних ауторских пројеката на објектима сакралне и профане архитектуре, од којих издвајамо радове у: ресторану „Класик“ (Сојзах, Швајцарска), ресторану „Фитз“ (Модлинг, Аустрија), премијерској резиденцији Републике Србије (Београд, Дедиње),

Слика 35: Награда на Јесењој изложби УПИДИВ-а за витраж „Тако је говорио Заратустра“, Нови Сад. Фото: Александар М. Лукић

луксузној јаhti (Сплит, Хрватска), ресторану „Маестро“ (Сплит, Хрватска), Винској кући „Ковачевић“ (Ириг), приватној кући (Суботица), пентхаусу (Врачар, Београд), Храму Св. пророка Илије (Палић), Цркви брвнари Св. пророка Илије (Доброселица, Златибор). До сада је реализовао 26 самосталних изложби у земљи и иностранству, од којих је једна од најзначајнијих била у „Смитсонијану“ (Smithsonian Institution), у Вашингтону, САД, изложба накита „Магија стакла“, у сарадњи са Миланком Берберовић и Ружицом Ристић, 2016, а учествовао је и на 64 колективне изложбе .

Добитник је награда: „Златна форма“ на бијеналној изложби УПИДИВ-а „Форма 23“, за

витраж „Светосавски код“, Нови Сад, 2019; Награда на Јесењој изложби УПИДИВ-а за витраж „Тако је говорио Заратустра“, Нови Сад, 2020 (Слика 35); „Златна форма“ на бијеналној изложби „Форма 24“ УПИДИВ-а, за скулптуру „Етар“, Нови Сад, 2021 (Слика 36).

Слика 36: Награда „Златна форма“ на бијеналној изложби „Форма 24“ УПИДИВ-а, за скулптуру „Етар“, Нови Сад, 2021. Фото: Александар М. Лукић

У монографији *CREATIVE GLASS*, аутора Данијеле Крачун и Чарлса Мек Фадена (Danijela Kracun and Charles McFaden), нашао се, 2010. године, међу 108 уметника из читавог света који користе стакло као материјал у свом уметничком изражавању. Књигу је издао *Schiffer Publishing LTD, USA*, а Александру М. Лукићу су посвећене три странице.

У атељеу Александра М. Лукића организују се радионице за израду витража основног и напредног нивоа, радионица за израду накита и радионица фузионисаног стакла. Такође, могуће је присуствовати ауторском вођењу кроз просторије атељеа уметника, упознати радни процес уметника „иза сцене“, као и видети сталну поставку његових радова¹³².

Мирјана Благојевић, вајарка, била је на мастеру у Француској, на Високој школи декоративних уметности, где постоји одсек за стакло и ту је имала прилике да се боље упозна са начинима коришћења стакла у уметности. Наиме, 50-их година 20. века, уметници почињу да користе стакло за скулпторско изражавање, нарочито у Немачкој, Француској и Канади. „У оквиру школе у Стразбуру, у којој су се изучавале све технике: и дување стакла, и ливење, и фузионисање (што је код нас једино и заступљено) и витраж, радила сам на уметничкој изради стакла. Највише ме занима чешка школа“.

Слика 37: Рад М. Благојевић, Нови Сад. Благојевић, М. 2019: 90

Усавршавала се код Маријана Карела, светски познатог уметника који предаје на Архитектонском факултету у Прагу и који ради са призмичним, кубичним, цилиндричним стакленим скулптурама. Од њега је наследила интересовање за рад са равним стаклом и одразима, за рефлексију и преклапање слика које се не могу видети у исто време, и за однос простор – светло – стакло (Слика

¹³² Више информација о радионицама и посети атељеу, на страници Микеланђело фондације на Хомо Фабер водичу (седиште у Швајцарској): [Aleksandar M. Lukic - Homo Faber Guide](#)

37). „Интересује ме променљивост просторних односа дела и његовог окружења“, што је уједно и тема њеног докторског рада¹³³, а истиче и да је стакло неодојиво везано за архитектуру. „Транспарентност омогућава да се дело интегрише у простор, а рефлексија је начин да се посматрач и околина интегришу у дело. Рефлексија је нешто између реалног и виртуелног јер се дешава у садашњем тренутку, одакле извлачим мотив, причу, проблематику“ (Слика 38). Сматра да је важан тај „спој занатског и уметничког рада – као што се некада радило у стакларама, тако да није само ствар у постојању музеја стакла већ и радионица, као што је то случај у иностранству“. Пројектовала је дрво од стакла у облику реке Влтаве које би требало да се постави на острвцу усред реке, што је добро место за његово посматрање са свих страна, па и одозго (огледа се небо). Радила је и модел за скулптуру са огледалима и плексигласом која би стајала између Музеја Војводине и Музеја савремене уметности Војводине, где показује своје интересовање за оптику, промену светлости када се стакло стави било у ентеријер, било у екстеријер. „Јер, то је рад који живи, променљив је, коегзистира са амбијентом у који је постављен“.

Сарађивала је са стаклодувачима из наших фабрика стакла, боравила је са студентима у радионици стакла „Тошанић“ у селу Трипкова, потом са Светланом Младенов, историчарком уметности и критичарком, и др. Учествовала је у реализацији бројних међународних пројеката, симпозијума, радионица и колонија, а такође је излагала на више самосталних и групних изложби у земљи и иностранству. Предаје на Академији уметности у Новом Саду, где са студентима, у оквиру вајарског смера, ради „хладну“ обраду стакла.

Слика 38: Рад М. Благојев, Нови Сад. Благојев, М. 2019: 90

Слободана Маринковића повезујемо не само са декоративном већ и са уметничком обрадом стакла, што се показало и на скулптурама и комадима од стакла како за урбане (у комбинацији са другим материјалима, нпр. са дрветом, прохромом и др.), тако и за галеријске просторе (изложбени и преносиви комади), чиме доприноси визуелним ефектима и оплемењивању датог окружења (Слика 39). Јединствене у нашем поднебљу, његове скулптуре–фонтане од фузионисаног и ламинираног стакла налазе се на више места у Србији и бивше Југославије. Користи мурано стакло, али и обично, индустријско, као и рециклирано (одбачено, али интересантно за уметничко обликовање). Карактеристично за његову поетику стварања јесте „намерно потенцирање...“

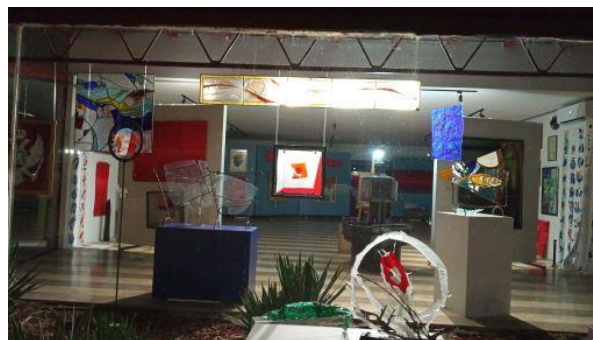

Слика 39: Рад С. Маринковића, Краљево. Фото: Д. Мартиновић

¹³³ Видети: Благојев, М. 2019. *Транспарентност и рефлексија – променљивост просторних односа дела и његовог окружења*. Докторски уметнички пројекат. Универзитет у Новом Саду: Академија уметности

мехурића, пукотина, асиметрије слојева...“ (Бајић 2017: 6). Дводимензионална дела камерног типа настају углавном без претходног нацрта, у директном уметничком процесу (Слика 40). Ради за кафе, приватне куће, стамбене просторе, резиденције амбасада, али и за просторе државних скупштина и др.

Треба поменути да је од хотела „Меркур“ у Врњачкој Бањи закупљен простор за галерију и радионицу „Снежник“, у оквиру културне и туристичке понуде места (Слика 41). У овом простору налазе се и његови радови, а идеја је да се кроз излог галерије (у којем су уметнички радови) привуче пажња гостима да виде како уметници стварају, али и да се сами опробају у некој од техника. С. Маринковић би у простору галерије радио курсеве везане за стакло: фузију стакла, „тифани“ технику, класичну технику витража, сликање на стаклу.

Слика 40: Рад С. Маринковића, Краљево. Фото: Д. Мартиновић

Слика 41: Галерија С. Маринковића у Врњачкој Бањи. Фото: Д. Мартиновић

Овом сегменту припада и Десимир Денић, уметник и професор на Факултету примењених уметности у Београду који се бави теоријом и праксом монументалног зидног сликарства, мозаиком и витражом, данас све ређим сликарским техникама. Његови витражи и мозаици део су више јавних простора и објеката, међу којима и „Индекс клуба“ у Кнез Михаиловој улици у Београду, зграде „Југоимпорта“ на Новом Београду, Трга Зорана Ђинђића у Обреновцу, где је урадио и серију од десет витража у екстеријеру. Сматра да је важно да се у скоријој будућности оформи музејска збирка савременог витраж и мозаик сликарства не би ли „остао траг“ о ауторским радовима у стаклу у Србији. Такође, када би „дизајнери и уметници у стаклу ушли у историју савремене уметности, више би се учило и сазнало о уметничком обликовању стакла кроз образовање и информисање младих људи“.

Осврт на екологију и рециклажу стакла

С обзиром на то да се и у уметничкој и занатској обради стакла помињу еколошки аспекти производње, као и бенефити рециклаже стакла, осврнућемо се и на ове појаве. Наиме, стакло у односу на животну средину има двоструки, а може се рећи и противуречни утицај. Са једне стране оно се, за разлику од пластике, не разлаже на микрочестице које доспевају у ланац исхране и не испушта загађујуће материје када се остави у природи. Због ових особина стакло је веома погодно као амбалажа за намирнице јер не преноси своје особине на садржај, нити мења хемијске карактеристике на високим или ниским температурама, тако да су храна и пиће паковани у стакленој амбалажи много безбеднији за људску употребу. Са друге стране, стакло готово да се не распада у природи (о чему сведоче нађени делићи стакленог накита стари и по неколико хиљада година). Ипак, производња стакла, која се састоји од топљења основних сировина – песка, соде и кречњака, веома је енергетски и технолошки комплексна и потребно је доста енергије и воде. Такође, стакло је тешко, тако да га није лако транспортовати, депоновати, одвајати од осталог отпада (дешава се да се при транспорту или обради старог стакла људи повређују)¹³⁴. Не треба сметнути са ума да један од елемената производње стакла – кварцни песак, не спада у обновљиве ресурсе и све га је мање у природи.

Према намени, стакло се дели на обично и техничко стакло. Постоје три основна принципа сваке поновне употребе материјала, односно рециклаже, а то су: избегнути, поново користити и поново обрадити (*reduce, reuse, recycle*). Најважнија чињеница у процесу рециклаже стакла јесте да се оно може стопостотно поново обрадити, да се при рециклажи, за разлику од пластике и папира, не губи на квалитету и да је вероватно једини материјал који се може бесконачно пута рециклирати, што сасвим одговара принципима циркуларне економије. Рециклажа овог материјала има и своје изазове, зато што је стакло ризично за оне који са њим манипулишу, тако да морају да се припреме посебни контејнери за његово безбедно прикупљање. Такође, треба га селектовати по боји пре одлагања у контејнер, на бело (односно безбојно) и обојено стакло, зато што се тешко одваја на сортирној траци¹³⁵. Због свих ових чинилаца, потрошачи нису много мотивисани да рециклирају стакло, а апели на еколошку свест, тешко и тек после доста времена дају не баш задовољавајуће резултате.

И што је веома важно, може да се поново употреби и да при том не изгуби своје квалитетне особине, због којих се и тако широко примењује. Уколико га само одложимо на депонију, које најчешће спонтано горе или их људи намерно пале, стакло не може да изгори јер се не постиже довољна температура и остаје трајно на депонијама, које загађују животну средину и заузимају плодно земљиште које би могло да се користи на другачији начин.

Бенефити рециклаже стакла су очити: смањена се потрошња енергије у односу на производњу стакла од нових материјала за 40%, а воде за 50%. Самим тим што се смањује потрошња енергије, утиче се на смањење емисије угљен-диоксида и других гасова са ефектом „стаклене баште“, односно ублажавају се последице климатских промена¹³⁶. Смањује се утрошак природних сировина, а повећава се век трајања пећи које се користе за производњу стакла.

¹³⁴ Видети: https://www.cenex.rs/novosti/novosti/reciklaza_stakla_i_upravljanje_staklenom_ambalazom (приступљено 02.02.2024).

¹³⁵ Видети: <https://sekopak.com/ambalazni-otpad/staklo/> (приступљено 02.02.2024).

¹³⁶ Видети: <https://cirkularnaekonomija.org/istrazujemo-zasto-srbija-nema-nijedan-pogon-za-recikliranje-stakla-stakleni-otpad-izvozimo-ambalazu-uvozimo/> (приступљено 02.02.2024).

Да сумирамо, у прилог рециклажи говоре све чињенице: очување животне средине за нашу и будуће генерације, одговорни однос према све оскуднијим ресурсима, материјалне уштеде које нису мале. Против је – наш немаран однос према окружењу и повремене излазак из свакодневне зоне комфора.

Проблеми и препоруке

ИДЕНТИФИКОВАНИ ПРОБЛЕМ	ПРЕПОРУКА
УНАПРЕЂЕЊЕ КУЛТУРНЕ ПОЛИТИКЕ	
Заштита стакларског наслеђа	
Објекти некадашњих фабрика стакла се урушавају и пропадају	Ко спроводи: Територијално надлежни ЗЗСК
	Покретање иницијативе да се, сходно Закону о културном наслеђу, објекти некадашњих фабрика стакла прогласе за споменик културе
Архивска грађа некадашњих фабрика стакла није у потпуности сачувана и обрађена	Ко спроводи: Територијално надлежни историјски архиви, стечајни управници
	Поштовање члана 9 и члана 19. Закона о архивској грађи и архивској делатности
Витражи на већини објеката су дотрајали и пропадају	Ко спроводи: МК, РЗЗСК, ПЗЗСК, територијално надлежни ЗЗСК, музеји, уметничке и занатске радионице, ФПУ
	-Попис и анализа стања свих постојећих витража у Републици Србији
	-Издавање средстава (преко програма установе и конкурса) за рестаурацију витража -Дигитализација постојећих витража и нацрта витража
У Национални регистар нематеријалног културног наслеђа није уписан ниједан елемент који се тиче стакларског заната	Ко спроводи: Национални комитет за нематеријално културно наслеђе, уметничке и занатске радионице, музеји, територијално надлежни ЗЗСК, ПЗЗСК, РЗЗСК, образовне установе
	- Попис и дигитализација нацрта витража, креирање дигиталне платформе
	- Уписивање технологије израде витража у Национални регистар нематеријалног културног наслеђа, према прописима наведеним у Правилнику о упису у Национални регистар нематеријалног културног наслеђа Републике Србије - Рехабилитација стаклодувачког заната кроз радионице - Уписивање технологије стаклодувачког заната у Национални регистар нематеријалног културног наслеђа, према прописима наведеним у Правилнику о упису у Национални регистар нематеријалног културног наслеђа Републике Србије
Локални музеји у којима постоји стакларска традиција немају одељења/збирке стакла	Ко спроводи: музеји којима је оснивач ЈЛС
	- Оснивање збирки/колекција стакла у музејима на чијој територији су некада постојале фабрике стакла и/или је било развијено колекционарство - Анимација грађана о значају стакларског наслеђа у локалним срединама, презентација, прикупљање и откуп грађе
Музеји не располажу простором и опремом за чување и обраду стакла	Ко спроводи: музеји, МК, Покрајински секретаријат за културу, јавно информисање и односе са верским заједницама

	<ul style="list-style-type: none"> - Аплицирање на конкурсе МК и Покрајинског секретаријата за културу, јавно информисање и односе са верским заједницама за обезбеђивање адекватног простора и опреме прописане Правилником о посебним условима за почетак рада и обављање делатности музеја
Предмети од стакла домаће производње, српских дизајнера нису категорисани као културно добро	<p>Ко спроводи: НМС, МПУ, други музеји</p> <ul style="list-style-type: none"> - Анализа и селекција предмета од стакла који потичу из српских фабрика и које су дизајнирали домаћи дизајнери - Проглашење селектованих предмета за културно добро
Локални музеји комплексног типа немају довољно средстава за откуп предмета од стакла	<p>Ко спроводи: МК, музеји</p> <ul style="list-style-type: none"> - Израда плана прикупљања предмета од стакла - Покретање конкурса за откуп предмета индустријског наслеђа
Из буџета музејских установа издваја се недовољно средстава за дигитализацију, конзервацију и презентацију предмета од стакла	<p>Ко спроводи: МК, Покрајински секретаријат за културу, јавно информисање и односе са верским заједницама, ЈЛС</p> <ul style="list-style-type: none"> - Повећање учешћа из буџета музејских установа за програмску делатност на 10% укупног буџета установе
Недовољно стручног кадра у музејским установама	<p>Ко спроводи: МК, музејске установе, ЗАПРОКУЛ</p> <ul style="list-style-type: none"> - Спровођење анализе стања и потреба људских ресурса у музејским установама - Измена систематизације радних места у музејским установама, на основу анализе - Повећање броја запослених у музејским установама, на основу анализе
Непостојање пећи за стакло за уметничке и занатске радионице, нити за представљање стакларске традиције у Србији	<p>Ко спроводи: МК, Покрајински секретаријат за културу, јавно информисање и односе са верским заједницама, ЈЛС, МНТ</p> <ul style="list-style-type: none"> - Очување наслеђа кроз набавку и активирање пећи у Музеју науке и технике - Набавка пећи за уметничке и занатске радионице преко конкурса

Развој уметничких и старих заната, развој савременог стваралаштва	
ЈЛС нису обавештене о Регистру „Отворена шака“ и Информацији о начину сертификовања производа старих и уметничких заната, односно послова домаће радиности, посебном обележавању истих стилизованом ознаком отворене шаке и вођењу посебне Евиденције тако издатих сертификата	Ко спроводи: МПрив, ЈЛС
	<ul style="list-style-type: none"> - Спровођење едукација за представнике ЈЛС-а о бенефитима локалних радионица - Спровођење пореских и других олакшица од стране ЈЛС-а за сертификоване радионице
Уметници и занатлије који се баве темом стакла немају обезбеђене просторе за рад и презентацију (атеље)	Ко спроводи: ЈЛС, стакларске радионице
	<ul style="list-style-type: none"> - Обезбеђивање простора за рад преко конкурса локалних самоуправа (по угледу на Град Панчево) - У ЈЛС-има у којима су развијени стари и уметнички занати оформити креативне дистрикте у напуштеним просторима
Највећи број ЈЛС не расписује конкурсе за подршку старим и уметничким занатима	Ко спроводи: ЈЛС
	<ul style="list-style-type: none"> - Расписивање локалних конкурса за набавку опреме и репроматеријала, промотивне активности, организацију радионица и изложби
Међу добитницима признања за врхунски допринос националној култури, односно култури националних мањина последњих година нема дизајнера стакла	Ко спроводи: дизајнери стакла, УЛУПУДС, УЛУПУДВ, МК
	<ul style="list-style-type: none"> - Пријављивање дизајнера стакла код УЛУПУДС и УЛУПУДВ за добијање признања за врхунски допринос националној култури, односно култури националних мањина - Повећање броја уметника које може да предложи УЛУПУДС и УЛУПУДВ у оквиру подручја примењене и визуелне уметности, дизајна и уметничке фотографије
У Србији не постоји производња равног бојеног стакла, што отежава и набавку материјала за уметничке и занатске радионице	Ко спроводи: МПрив, мали привредници
	<ul style="list-style-type: none"> - Покретање иницијативе за оснивање малих мануфактура за производњу бојеног стакла - Рециклирање стакла и уступање уметничким и занатским радионицама - Подстицање оснивања шпедиција за добављање стакла
Приликом изградње зграда не води се рачуна о естетским карактеристикама, односно уметности, због чега се неретко дешава да су декорације на објектима фолије, а не дела образованих уметника	Ко спроводи: уметници, архитекте, инвеститори
	<ul style="list-style-type: none"> - Поштовање циљева и мера дефинисаних Националном архитектонском стратегијом - Приликом изградње објеката јавне намене следити пример Немачке и објединити архитектуру, грађевинарство, урбанизам и просторно планирање, заштиту наслеђа, пејзажну архитектуру, дизајн ентеријера и уметнички израз

УНАПРЕЂЕЊЕ ПРОГРАМА, ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ И ПРОМОЦИЈЕ	
Представници уметничких и занатских стакларских радионица нису упознати са сертификатом „Отворена шака“	<p>Ко спроводи: МПрив, МК, сертификоване радионице</p> <ul style="list-style-type: none"> - Реализација едукативних радионица о сертификату „Отворена шака“ - Промоција „Отворене шаке“ преко медија и друштвених мрежа
63,6% од укупног броја музеја који имају предмете од стакла, на сталној поставци имају изложене предмете од стакла из периода од 19. века до данас	<p>Ко спроводи: музеји</p> <ul style="list-style-type: none"> - Израда сталних поставки музеја у оквиру којих ће акценат бити на локалној историји града/општине - Презентација предмета на сталној поставци који потичу из 20. века, односно из периода Краљевине Југославије и СФРЈ
Више од две трећине музејских установа не организује програме везане за тему стакла	<p>Ко спроводи: МК, Покрајински секретаријат за културу, јавно информисање и односе са верским заједницама, музејске установе, уметничке и занатске радионице, НК ИКОМ Glass, примењени уметници</p> <ul style="list-style-type: none"> - Успостављање сарадње музејских установа и уметничких и занатских радионица - Аплицирање на конкурсе МК и Покрајинског секретаријата музејских установа у сарадњи са уметничким и занатским радионицама - Умрежавање музејских установа
Стакларско наслеђе није промовисано у срединама где су некада постојале фабрике	<p>Ко спроводи: музејске установе, туристичке организације, удружења грађана, уметничке и занатске радионице</p> <ul style="list-style-type: none"> - Израда и продаја сувенира на којима ће бити представљено стакларско наслеђе - Промоција стакларског наслеђа у медијима, на друштвеним мрежама, на туторијалима
Грађани нису информисани о стакларској традицији у Србији	<p>Ко спроводи: МК, ЈЛС, музејске установе, удружења грађана, уметничке и занатске радионице</p> <ul style="list-style-type: none"> - Оснивање Музеја стакла у коме ће бити представљена целокупна историја стакларства у Србији - Покретање виртуелне платформе на којој ће бити представљени предмети од стакла који се чувају у музејским установама и/или приватним колекцијама - Прикључење Музеја стакла Европском путу индустријског наслеђа - Израда реплика предмета од стакла и фабрика стакла који ће бити презентовани у локалним музејима
Стакларске уметничке и занатске радионице нису довољно видљиве међу грађанима	<p>Ко спроводи: уметничке и занатске радионице, јавне установе културе</p> <ul style="list-style-type: none"> - Умрежавање локалних уметничких и занатских радионица оснивањем удружења самоуких сликара и вајара - Презентација радова уметничких и занатских радионица у оквиру изложбених активности установа културе

УНАПРЕЂЕЊЕ СТРУЧНИХ КОМПЕТЕНЦИЈА	
Уметници нису упознати са прописима Закона о ауторском и сродним правима	<p>Ко спроводи: високе школе и факултети, удружења грађана, уметничке и занатске радионице</p> <ul style="list-style-type: none"> - Увођење модула о прописима Закона о ауторском и сродним правима на уметничким факултетима
Кустоси у музејима немају довољно знања о стакларству	<p>Ко спроводи: НК ИКОМ Glass, МДС, високе школе и факултети, уметничке и занатске радионице</p> <ul style="list-style-type: none"> - Потписивање споразума о сарадњи музејских установа, уметничких и занатских радионица и високих школа и факултета - Организација предавања на факултетима (Катедра за историју уметности, за етнологију и антропологију, за примењену уметност...) на тему стакла, за студенте и кустосе - Организација предавања од стране технолошких високих школа и факултета на тему стакларске индустрије - Организација семинара, конференција и радионица за кустосе на којима ће предавачи бити практичари уметничко занатских радионица - Организовање стипендијских програма за студенте и кустосе у иностраним музејима, фабрикама стакла да савладају разне технике (нпр. стаклодување) које су замрле у Србији
Недовољан број конзерватора за стакло на нивоу Србије	<p>Ко спроводи: МК, МП, музејске установе, НМС, конзерватори за стакло</p> <ul style="list-style-type: none"> - Редовно спровођење едукативних радионица намењених конзерваторима на тему конзервације и рестаурације стакла - Стипендирање стручног усавршавања конзерватора у иностранству
Студенти уметничких факултета се не опредељују за рад у стаклу јер не виде бенефите за свој будући посао	<p>Ко спроводи: фабрика стакла у Параћину, општина Параћин</p> <ul style="list-style-type: none"> - Подстицање студената уметничких факултета за рад у стаклу преко стипендија и њихово укључивање у рад Фабрике
Атељеи уметничких и занатских радионица и уметника немају акредитацију, због чега нису у могућности да обучавају студенте и ученике	<p>Ко спроводи: МП, уметнички атељеи, атељеи уметничких и занатских радионица, високообразовне установе, средње уметничке школе</p> <ul style="list-style-type: none"> - Акредитација атељеа за рад са студентима и ученицима уметничких школа (смер гравер уметничких предмета) - Успостављање сарадње акредитованих атељеа са образовним установама и укључивање атељеа у наставни програм - Редовно посећивање атељеа од стране студената и ученика средњих уметничких школа

Литература

1. Аксић, Н., Пешић, Т. 2022. Српска фабрика стакла у огледалу времена. *Етно – културолошки зборник XXV*: 297 – 312
2. *Апликациона књига*. 2016. Европска престоница културе Нови Сад 2021 – град кандидат. Доступно на: <https://novisad2022.rs/wp-content/uploads/2021/06/Novi-Sad-2021-aplikaciona-knjiga.pdf>
3. Бајић, М. 2017. *Слободан Маринковић – Стакло као инспирација*. Каталог изложбе. Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу
4. Благојевић, М. 2019. *Транспарентност и рефлексија – променљивост просторних односа дела и његовог окружења*, докторски уметнички пројекат. Универзитет у Новом Саду: Академија уметности
5. Bosanac, S. (ur.). 1984. *Sve bliži svetskim metropolama. Fabrika stakla „Ukras“ – Alibunar*. Privreda Alibunara, специјални прилог. Београд: Новинска агенција Танјуг: 25-26
6. Бугарски, Т. 2023. Употреба стакла. У: *Стакло*. Музеј Војводине: 24 - 26
7. Владислав Тителбах. n.d. Српска академија наука и уметности. Доступно на: <https://www.sanu.ac.rs/clan/titelbah-vladislav/>
8. Vorgić, D. 2012. *Raфинерија стакла Уроша Чавића из Кикинде*. Ванатека. Доступно на: <http://banateka.blogspot.com/2012/03/raфинерија-stakla-urosa-cavica-iz.html>
9. Воргић, Д. n.d. Уметничко-историјски развој фабрике стакла „Украс“ из Алибунара (1967–2009). *Зборник Музеја примењене уметности* (у штампи): 85 – 92
10. Вуксановић, Д. 2023. *Уз изложбу Васа Поморишца у Галерији Матице српске Алегорија сликаног стакла*. Дневник. Доступно на: <https://www.dnevnik.rs/kultura/kulturni-dodatak/uz-izlozbu-vase-pomorisca-u-galeriji-matice-srpske-alegorija-slikanog>
11. „Global Glass“ преузео Српску фабрику стакла у Параћину. 2022. Влада Републике Србије. Доступно на: <https://www.srbija.gov.rs/vesti/668578/global-glass-preuzeo-srpsku-fabriku-stakla-u-paracinu.php>
12. Град Зрењанин. 2023. *Уручени уговори за доделу бесповратних средстава за развој и ревитализацију послова који се сматрају уметничким и старим занатима, односно пословима домаће радности*. Доступно на: <https://www.zrenjanin.rs/sr/vesti/2023/11/uruceni-ugovori-za-dodelu-bespovratnih-sredstava-za-razvoj-i-revitalizaciju-poslova-koji-se-smatraju-umetnickim-i-starim-zanatima-odnosno-poslovima-domace-radinosti>
13. Градска управа Зрењанин. 2023. *Јавни конкурс за доделу бесповратних средстава за развој и ревитализацију послова који се сматрају уметничким и старим занатима, односно пословима домаће радности у 2023. години*. Доступно на: <https://www.zrenjanin.rs/uploads/files/2023%20godina/Oglasi%20i%20konkursi/LER/Stari%20zanati/Javni%20konkurs.pdf>
14. Градска управа Пирот. 2023. *Субвенције за уметничке и старе занате*. Доступно на: <https://www.pirot.rs/index.php/loksamouprava/2014-07-10-11-35-01/konkursi-i-javni-pozivi-2/6958-subv-nci-z-u-nic-i-s-r-z-n>
15. Градска управа Сомбор. 2023. *Јавни позив за суфинансирање пројектних активности од значаја за унапређење и развој старих и уметничких заната на територији Града Сомбора у 2023. години*. Доступно на: <https://www.sombor.rs/aktuelnosti/javni->

- [pozivi/javni-poziv-za-sufinansiranje-projektних-aktivnosti-od-znacaja-za-unapredjenje-i-razvoj-starih-i-umetnickih-zanata-na-teritoriji-grada-sombora-u-2023-godini/](#)
16. Dedić, M. 2021. *Istražujemo: Zašto Srbija nema nijedan pogon za recikliranje stakla – stakleni otpad izvozimo, ambalažu uvozimo*. Centar za promociju cirkularne ekonomije. Доступно на: <https://cirkularnaekonomija.org/istrazujemo-zasto-srbija-nema-nijedan-pogon-za-recikliranje-stakla-stakleni-otpad-izvozimo-ambalazu-uvozimo/>
 17. *Doživi Srbiju kroz paraćinsko staklo*. 2022. Insitut za kreativno preduzetništvo i inovacije. Dostupno na: <https://kreativnaekonomija.com/portfolio/>
 18. *KRISTALNO JASNO: Digitalizacija kulturnog i industrijskog nasleđa Zaječara (1. deo)*. Skver magazin. Доступно на: <https://www.skvermagazin.com/kristalno-jasno-o-projektu/>
 19. *Istorija*. 2023. Srpska fabrika stakla Paraćin. Доступно на: <https://sfsparacin.com/o-nama/>
 20. Јанковић, О. 2015. *Кинези отишли у Нигерију, а стаклара из Панчева у стечај*. Политика. Доступно на: <https://www.politika.rs/scc/clanak/342476/Kinezi-otisli-u-Nigeriju-a-staklara-iz-Panceva-u-stecaj>
 21. Kovačev-Ninkov, O., Vuković-Dulić, Lj. 2013. *Staklo*. U: Secesija u subotičkim javnim zbirkama. Subotica: Gradski muzej Subotica
 22. Левић, З. 2015. *Стакло*. Београд: Музеј науке и технике
 23. Левић, З. 2022. *На стакленом путу*. Београд: Музеј науке и технике
 24. Марковић, В. 2023. Производња стакла. У: *Стакло*. Музеј Војводине: 17 - 19
 25. Микић, др Н. *Posleratna obnova i automatizacija proizvodnje stakla*. Kreativno staklo Srbije. Доступно на: <https://creativeglassserbia.com/srpska-fabrika-stakla-1946-2013/>
 26. *Mini MURANO iz Prokuplja nije "preživeo" tranziciju*. 2021. Internet magazin Sana Life. Доступно на: <https://magazinsana.rs/mini-murano-iz-prokuplja-nije-preziveo-tranziciju/>
 27. Министарство културе РС. 2022. *Конкурс Градови у фокусу*.
 28. Министарство културе РС. 2023. *Конкурс Градови у фокусу*.
 29. Министарство културе РС. 2022. *Конкурс за финансирање и суфинансирање пројеката из области дигитализације и заштите културног наслеђа*.
 30. Министарство културе РС. 2023. *Конкурс за финансирање и суфинансирање пројеката из области дигитализације и заштите културног наслеђа*.
 31. Министарство културе РС. 2022. *Конкурс за финансирање и суфинансирање пројеката из области савременог стваралаштва*.
 32. Министарство културе РС. 2023. *Конкурс за финансирање и суфинансирање пројеката из области савременог стваралаштва*.
 33. Министарство унутрашње и спољне трговине РС. 2023. *Конкурс за доделу субвенција за очување и развој традиционалних заната у 2023. години*. Доступно на: <https://must.gov.rs/extfile/sr/3914/Konkurs-%20Javni%20poziv%20za%20dodelu%20subvencija%20za%20stare%20z%D0%B0nate.pdf>
 34. Nedeljković, B. 1959. *Industrija Pančevo, knjiga I*. Beograd. Privredna hronika: Sveska VII
 35. *Projekat 'Staklena vitrina meseca' – tema br. 5 Alibunarsko staklo*. 2022. Portal I love Zrenjanin. Доступно на: <https://ilovezrenjanin.com/kultura/projekat-staklena-vitrina-meseca-tema-br-5-alibunarsko-staklo/>
 36. *Рађање стакларства у Србији: стакло из збирки Завичајног музеја Јагодина*. 2022. Завичајни музеј Јагодина. Доступно на: <https://jagodina.museum/izlozbe/radjanje-staklarstva-u-srbiji-zmj/>

37. Rehberger, G. 2022. 2022 – UN International Year of Glass. Timeanddate. Доступно на: <https://www.timeanddate.com/year/2022/glass.html>
38. Reciklaža stakla i upravljanje staklenom ambalažom. n.d. Cenex doo. Доступно на: https://www.cenex.rs/novosti/novosti/reciklaza_stakla_i_upravljanje_staklenom_ambalazom
39. Rukovodstvo Srpske fabrike stakla (SFS) i Vaider Grupe predstavilo je ključne razvojne tačke modernizacije proizvodnje i projekte saradnje sa lokalnom zajednicom. 2023. Srpska fabrika stakla Paraćin. Доступно на: <https://sfsparacin.com/rukovodstvo-srpske-fabriке-stakla-sfs-i-vaider-grupe-predstavilo-je-kljucne-razvojne-tacke-modernizacije-proizvodnje/>
40. Савић, М. 1922. *Наша индустрија и занати – њине основице, стање, односи, важност, путеве, прошлост и будућност II део*. Земаљска штампарија. Сарајево
41. *Све збирке*. 2023. НК ИКОМ Glass. Доступно на: <https://staklosrbija.rs/sve-zbirke/>
42. *Staklo*. n.d. Sekopak. Доступно на: <https://sekopak.com/ambalazni-otpad/staklo/>
43. *Staklo*. n.d. Staklo Zorić d.o.o. Доступно на: <https://staklozoric.com/staklo/>
44. *TIFFANY radionica za umetničku obradu stakla*. n.d. Доступно на: <https://tiffany-tripkova.weebly.com/>
45. Todorović, M. 2013. *Zaštita arhivske građe stečajnih dužnika na području Šumadije. Arhivska praksa*, br.16. Arhiv Tuzlanskog kantona: 55 – 70. Доступно на: <https://arhivistika.edu.rs/85arhivd1e-p-504091>
46. Todorović, R., Đokić, D. 1985. *Fabrika stakla Industrijsko privredne zadruge a.d. u Zaječaru (1923-1930). Kristal – Zaječar 1965 – 1985*. Zaječar: 17 – 28. Доступно на: <https://www.skvermagazin.com/fabrika-stakla-1923-1930/>
47. Todorović, R., Đokić, D. 1985. *Kristal kao glavna orijentacija: prvi generalni program razvoja (1971-1975.)*. *Kristal – Zaječar 1965 – 1985*. Zaječar: 55 - 74. Доступно на: <https://www.skvermagazin.com/kristal-kao-glavna-orijentacija-1971-1975/>
48. Трајков, Ј. 2022. *Аврамовац – прва српска фабрика стакла*. Завичајни музеј Јагодина. Доступно на: <https://jagodina.museum/avramovac/>
49. Трајков, Ј. „Јагодинско стакло“ – Производи јагодинске фабрике стакла Нацка Јанковића из збирке Завичајног музеја Јагодина. Завичајни музеј Јагодина. Доступно на: <https://jagodina.museum/izlozbe/nacko-jankovic/>
50. Трајков, Ј., Додић, С. 2022. *Рађање стакларства у Србији: стакло из збирки Завичајног музеја Јагодина*. Каталог уз изложбу. Доступно на: <http://jagodina.museum/wp-content/uploads/2022/05/radjanje-staklarstva-u-srbiji.pdf>
51. УЛУПУДС. 2022. *Ценовник минималних (нето) накнада за дела из области рада сликарско - графичке секције УЛУПУДС-а*. Доступно на: [http://www.ulupuds.org.rs/SamoZaClanove/Slikarska%20sekcija/slikari%202022/CENOVNIK%20MINIMALNIH%20\(NETO\)%20NAKNADA%20ZA%20DELA%20IZ%20OBLASTI%20RADA.pdf](http://www.ulupuds.org.rs/SamoZaClanove/Slikarska%20sekcija/slikari%202022/CENOVNIK%20MINIMALNIH%20(NETO)%20NAKNADA%20ZA%20DELA%20IZ%20OBLASTI%20RADA.pdf)
52. *У Народног музеју Топлице представљена Фабрика стакла „9. октобар“*. 2023. Град Прокупље. Доступно на: <https://prokuplje.org.rs/vesti/u-narodnom-muzeju-toplice-predstavljena-fabrika-stakla-9-oktobar/>
53. Homo Faber. n.d. *Aleksandar M. Lukić – Glass fuser*. Доступно на: <https://www.homofaber.com/en/discover/luki-aleksandar-xhp2x6>
54. *Hronika radničkog samoupravljanja 1950 – 1965. Industrija stakla Pančevo*. 1965. Pančevo: Графичко предузеће „6. октобар“
55. Crvenković, B. 2022. *Projekat staklo: Umrežavanje, zaštita, prezentacija. Na staklenim nogama. Časopis Nacionalnog komiteta međunarodnog saveta muzeja*, broj 16: 11 – 15

56. Црвенковић, Б. 2022. *На стакленом путу: уметност стакла и репрезентација Србије 1850 – 1950*. Београд: Музеј примењене уметности
57. Црвенковић, Б. 2023. *На стакленом путу: уметност стакла и репрезентација у Србији (1850-1950)*. Студијска изложба. Музеј примењене уметности. Доступно на: <https://mpu.rs/izlozbe/na-staklenom-putu-umetnost-stakla-i-reprezentacija-u-srbiji-1850-1950/>
58. Škobalj, dr D., Đokić, Ž. n.d. STAKLO III deo – Nezamenljiv materijal u svakodnevnom životu. *Časopis Prozori&vrata*. Доступно на: <https://www.prozorivrata.com/staklo-iii-deo-nezamenljiv-materijal-u-svakodnevnom-zivotu/>
59. *What is the International Year of Glass?*. 2022. National Glass Association with GANA. Доступно на: <https://www.glass.org/IYOG>

Правни документи

1. Влада Републике Србије. 2023. *Национална архитектонска стратегија за период од 2023. до 2035. године*. Службени гласник РС, бр. 48/23
2. Влада Републике Србије. 2017. *Уредба о критеријумима, мерилима и начину избора пројеката у култури који се финансирају и суфинансирају из буџета Републике Србије, аутономне покрајине, односно јединица локалне самоуправе*. Службени гласник РС бр. 106/2016 и 112/2017
3. Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре. 2015. *Правилник о начину и поступку за расписивање и спровођење урбанистичко-архитектонског конкурса*. Службени гласник РС, бр. 31/15
4. Министарство културе и информисања РС. 2019. *Правилник о ближим условима, мерилима и критеријумима, као и поступку по захтевима лица за утврђивање статуса лица која самостално обављају уметничку или другу делатност у области културе*. Службени гласник РС, бр. 9/17, 96/19
5. Министарство културе и информисања РС. 2022. *Правилник о посебним условима за почетак рада и обављање делатности музеја*. Службени гласник РС, бр. 67/2022
6. Министарство културе и информисања РС. 2021. *Стратешки приоритети развоја културе за период од 2021. до 2025. године*. Одлука од 21.01.2021.
7. Министарство привреде РС. 2012. *Правилник о одређивању послова који се сматрају старим и уметничким занатима, односно пословима домаће радиности, начину сертификавања истих и вођењу посебне евиденције издатих сертификата*. Службени гласник РС, бр. 56/12
8. Министарство привреде РС. 2012. *Информација о начину сертификавања производа старих и уметничких заната, и послова домаће радиности“, обележавању истих стилизованом ознаком отворене шаке и вођењу Евиденције (Регистра) тако издатих сертификата*
9. Министарство привреде РС. 2023. *Регистар сертификованих старих и уметничких заната и послова домаће радиности, „Отворена шака“*. Доступно на: <https://privreda.gov.rs/sites/default/files/2023-12/Registar%20sertifikovanih%20zanata%20za%20sajt-Sektor%20za%20%20privredna%20dru%20C5%A1tva%20novembar%202023.pdf>
10. Народна скупштина Републике Србије. 2020. *Закон о архивској грађи и архивској делатности*. Службени гласник РС, бр. 6/2020

11. Народна скупштина Републике Србије. 2019. *Закон о ауторском и сродним правима*. Службени гласник РС, бр. 104/2009, 99/2011, 119/2012, 29/2016 - одлука УС и 66/2019
12. Народна скупштина Републике Србије. 2023. *Закон о култури*. Службени гласник РС, бр. 72/2009, 13/2016, 30/2016 - испр. 6/2020, 47/2021, 78/2021 и 76/2023
13. Народна скупштина Републике Србије. 2021. *Закон о културном наслеђу*. Службени гласник РС, бр. 129/2021
14. Народна скупштина Републике Србије. 2021. *Закон о музејској делатности*. Службени гласник РС, бр. 35/2021 и 96/2021
15. Народна скупштина Републике Србије. 1986. *Закон о ратификацији Бернске конвенције за заштиту књижевних и уметничких дела*. Службени лист СФРЈ, бр. 14/75 и Службени лист СФРЈ - Међународни уговори, бр. 4/86 – уредба
16. Скупштина Града Крагујевца. 2021. *План развоја културе Града Крагујевца 2021 – 2025*. Службени лист Града Крагујевца, бр. 40а/2021. Доступно на: <https://arhiva.kragujevac.rs/pruzmi/nacrt-plana-razvoja-kulture-grada-kragujevca-za-period-2021-2025-godine/?wpdmdl=36264&refresh=64d2c28fa942d1691533967&ind=1639382259546&filename=NACRT-Plana-razvoja-kulture-grada-Kragujevca-za-period-2021-%E2%80%93-2025.-godine.pdf>
17. Скупштина Града Крушевца. 2018. *План развоја културе Града Крушевца за период 2018 – 2023*. Службени лист Града Крушевца 16/2018. Доступно на: <https://krusevac.ls.gov.rs/wp-content/uploads/2020/07/Plan-razvoja-kulture-grada-Krusevca-za-period-2018-2023.pdf>
18. Скупштина Града Новог Сада. 2016. *Стратегија културног развоја Града Новог Сада за период 2016 – 2026. године*. Службени лист Града Новог Сада, бр. 53/2016. Доступно на: http://www.novisad.rs/sites/default/files/documents/strategija_kulturnog_razvoja_0.pdf
19. Скупштина Града Панчева. 2018. *Одлука о давању у закуп ателеа*. Службени лист Града Панчева, бр. 7/2018
20. Скупштина Града Сомбора. 2021. *Стратегија развоја културе Града Сомбора 2021 – 2025*. Доступно на: <https://www.sombor.rs/dokumenti-organa-grada/strategije/strategija-razvoja-kulture-grada-sombora-sa-akcionim-planom-2021-2025/>
21. Скупштина Града Ужица. 2023. *Стратегија развоја културе града Ужица 2024 – 2029*. Службени лист Града Ужица, бр. 49/2023. Доступно на: <https://uzice.rs/wp-content/uploads/2024/01/Strategija-razvoja-kulture-grada-Uzica-2024-2029.-godina.pdf>
22. Скупштина Града Чачка. 2023. *Стратегија развоја културе Града Чачка за период 2023 – 2027*. Службени лист Града Чачка, бр. 4/2023
23. Скупштина Општине Врбас. 2023. *Стратешки план развоја културе у општини Врбас за период 2023-2028. године*. Службени лист општине Врбас, бр. 12/2023. Доступно на: <https://www.vrbas.net/e-uprava-vrbas/planovi-dokumenti/1170-strategija-kulture-2023-2028>
24. Скупштина Општине Звездара. 2021. *План развоја културе градске општине Звездара за период од 2021. до 2024. године*. Доступно на: <https://zvezdara.rs/wp-content/uploads/2021/07/Plan-razvoja-kulture-Gradske-opstine-Zvezdara.pdf>
25. Скупштина Општине Лапово. 2019. *Стратегија развоја културе општине Лапово за период од 2020. до 2025. године*. Службени гласник Општине Лапово, бр. 23/2019.

Доступно на: <http://www.lapovo.rs/main/wp-content/uploads/%D0%A1%D0%A2%D0%A0%D0%90%D0%A2%D0%95%D0%93%D0%98%D0%88%D0%90-%D0%A0%D0%90%D0%97%D0%92%D0%9E%D0%88%D0%90-%D0%9A%D0%A3%D0%9B%D0%A2%D0%A3%D0%A0%D0%95-%D0%9E%D0%9F%D0%A8%D0%A2%D0%98%D0%9D%D0%95-%D0%9B%D0%90%D0%9F%D0%9E%D0%92%D0%9E.pdf>

26. Скупштина Општине Ћуприја. 2022. *План развоја културе општине Ћуприја 2022 – 2029*. Службени гласник Општине Ћуприја, бр. 39/2022. Доступно на: <https://cuprija.rs/sr/wp-content/uploads/2023/02/0039-Prilog-br-1-Plan-razvoja-kulture-opstine-Cuprija-2022-2029.pdf>

Списак скраћеница

ЗАПРОКУЛ – Завод за проучавање културног развоја

ЗЗСК – завод за заштиту споменика културе

ЈЛС – јединица локалне самоуправе

МДС – Музејско друштво Србије

МК – Министарство културе Републике Србије

МНТ – Музеј науке и технике

МП – Министарство просвете Републике Србије

МПРив – Министарство привреде Републике Србије

МПУ – Музеј примењене уметности

НК ИКОМ – Национални комитет ИКОМ Србија

НМ – народни музеј

НМС – Народни музеј Србије

ПЗЗСК – Покрајински завод за заштиту споменика културе

РЗЗСК – Републички завод за заштиту споменика културе

УПИДИВ – Удружење ликовних уметника примењених уметника и дизајнера Војводине

УЛУПУДС – Удружење ликовних уметника примењених уметника и дизајнера Србије

ФПУ – Факултет примењених уметности

ЗАХВАЛНИЦА

Аутори истраживања се захваљују свим саговорницима и саговорницама на датим информацијама и материјалима, као и кустосима и кустоскињама музејских установа на уступљеним подацима, без чега истраживање не би било реализовано. Посебну захвалност на стручној помоћи аутори истраживања дугују кустоскињама и колегиницама Биљани Црвенковић и Јелени Поповић и кустосу и колеги Дејану Воргићу. Аутори истраживања се захваљују и: Завичајном музеју Јагодина, Музеју примењене уметности у Београду, Народном музеју Панчево, Народном музеју Топлице, Народном музеју Аранђеловац, радионици М&К „Тифани“ из Суботице, уметнику Александру М. Лукићу и уметници Ирени Бурсаћ на уступљеним фотографијама.

Завод за проучавање културног развитка
Риге од Фере 4
Београд

СТАКЛО – МАТЕРИЈАЛ У КОМЕ СЕ РЕФЛЕКТУЈЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈА
Истраживање о уметничкој, занатској и индустријској обради стакла и његовој презентацији
у Србији од 19. века до данас

За издавача:
Владан Церовић

Аутори:
Богдана Опачић
мр Драгана Мартиновић
Дејан Загорац

Лектура и коректура:
мр Драгана Мартиновић

Дизајн и прелом:
Драгутин Меденица, насловна страна публикације
Богдана Опачић

Насловна страна:
„Ваза“, Народни музеј Топлице, Прокупље

Издање на ЦД носачу
Штампа: Завод за проучавање културног развитка
Тираж 30

ИСБН - 978-86-82170-19-8

Објављивање ове публикације омогућило је Министарство културе
Републике Србије

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

666.1:748(497.11)"18/20"(0.034.2)
748(497.11)"18/20"(0.034.2)

ОПАЧИЋ, Богдана, 1979-

Стакло – материјал у коме се рефлектује цивилизација [Електронски извор] :
истраживање о уметничкој, занатској и индустријској обради стакла и његовој
презентацији у Србији од 19. века до данас / Богдана Опачић, Драгана
Мартиновић, Дејан Загорац. - Београд : Завод за проучавање културног развитка,
2024 (Београд : Завод за проучавање културног развитка). - 1 електронски
оптички диск (CD-ROM) ; 12 cm

Системски захтеви: Нису наведени. - Насл. са насловне стране документа. -
Тираж 30. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија.

ISBN 978-86-82170-19-8

1. Мартиновић, Драгана, 1968- [аутор] 2. Загорац, Дејан, 1965- [аутор]
а) Стакларство -- Србија -- 19в-21в б) Стакло -- Уметничка обрада -- Србија

COBISS.SR-ID 143826185